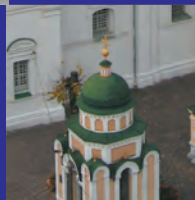
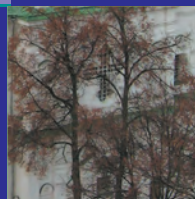
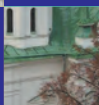

Олександр Гісем, Олександр Мартинюк

Історія України

8

Олександр Гісем, Олександр Мартинюк

Історія України

**Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Харків
Видавництво «Ранок»
2021

Передмова	3		
Розділ I. Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI — перша половина XVII ст.)			
§ 1. Статус українських земель у першій половині XVI ст. Люблінська унія 1569 р.	4		
§ 2. Соціальна структура суспільства та економічне життя на українських землях у XVI ст.	9		
§ 3. Соціально-економічний розвиток українських земель у першій половині XVII ст.	16		
§ 4. Церковне життя в XVI ст.	21		
§ 5. Укладення Берестейської церковної унії.	25		
§ 6. Церковне життя в першій половині XVII ст.	29		
§ 7. Культура України XVI ст.	34		
§ 8. Культура України першої половини XVII ст.	40		
Практичне заняття за розділом I.	45		
Узагальнення за розділом I	45		
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом I	45		
Розділ II. Становлення козацтва (XVI — перша половина XVII ст.)			
§ 9. Поява українського козацтва та перших Січей.	46		
§ 10. Виникнення Запорозької Січі та Війська Запорозького	51		
§ 11. Запорозька Січ — козацька республіка. Козацькі повстання кінця XVI ст.	55		
§ 12. Походи козаків першої чверті XVII ст. П. Конашевич-Сагайдачний	60		
§ 13. Козацько-селянські повстання 20—30-х рр. XVII ст.	66		
Практичне заняття за розділом II.	71		
Узагальнення за розділом II.	71		
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом II	71		
Розділ III. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.			
§ 14. Передумови, причини і початок Національно-визвольної війни	72		
§ 15. Розгортання національно-визвольної боротьби в 1648—1649 рр.	77		
§ 16. Українська козацька держава — Військо Запорозьке	82		
§ 17. Воєнно-політичні події 1650—1653 рр.	87		
§ 18. Українська гетьманська держава в системі міжнародних відносин	93		
§ 19. Воєнно-політичні події 1654—1657 рр.	99		
Практичне заняття за розділом III	103		
Узагальнення за розділом III	103		
Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом III.	103		
		Розділ IV. Козацька Україна наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.	
		§ 20. Гетьманство І. Виговського. Розкол Гетьманської держави. Андрусівське перемир'я	104
		§ 21. Правобережна та Лівобережна Гетьманщина в 60—70-х рр. XVII ст.	111
		§ 22. Правобережне козацтво в останній чверті XVII ст. Закріплення розподілу козацької України між Московським царством і Річчю Посполитою	118
		§ 23. Слобідська Україна та Запорозька Січ у другій половині XVII ст. Кошовий отаман І. Сірко	122
		§ 24. Лівобережна Гетьманщина наприкінці XVII ст. Початок гетьманування І. Мазеши.	128
		§ 25. Північна війна Московської держави зі Швецією та Україна. Конституція П. Орлика (Бендерська Конституція)	134
		§ 26—27. Церковне життя. Культура наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.	142
		Практичне заняття за розділом IV	152
		Узагальнення за розділом IV	152
		Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом IV.	152
		Розділ V. Українські землі у 20—90-х рр. XVIII ст.	
		§ 28. Посилення колоніальної політики Російської імперії. Ліквідація гетьманату	153
		§ 29. Лівобережна та Слобідська Україна. Ліквідація Гетьманщини	158
		§ 30. Південна Україна. Ліквідація Запорозької Січі	162
		§ 31. Правобережжя та західноукраїнські землі в другій половині XVIII ст. Національно-визвольна боротьба українського народу.	169
		§ 32. Правобережжя та західноукраїнські землі в останній чверті XVIII ст.	174
		§ 33. Культура України в другій половині XVIII ст.	178
		Практичне заняття за розділом V	184
		Узагальнення за розділом V	184
		Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом V.	184
		Узагальнення до курсу. Історія України в контексті епохи Раннього Нового часу.	185
		Практичне заняття	186
		Додатки	
		Основні дати та події.	187
		Термінологічний покажчик	189
		Плани-схеми для самостійної роботи з підручником і додатковими джерелами.	189

Шановні восьмикласники та восьмикласниці!

Перш ніж розпочати роботу з підручником, необхідно ознайомитися з його змістом і структурою. Матеріал об'єднано в п'ять розділів, кожен із яких містить кілька параграфів, що, у свою чергу, поділяються на пункти. У тексті ви зустрінете слова й дати, виділені жирним шрифтом. Це означає, що на них необхідно звернути особливу увагу.

Ви вже знаєте, що історія, як і будь-яка інша наука, має власну термінологію, і її необхідно розуміти. Підручник містить дати основних подій, визначення понять і термінів, інформацію про видатних історичних діячів. Працюючи на уроках і вдома, перевіряйте себе, щоб переконатися, чи правильно ви запам'ятали хронологію подій, імена осіб, нові поняття і терміни.

Параграф розпочинається стислим викладом основних навчальних завдань і запитаннями на актуалізацію знань. Вони допоможуть вам пригадати вже відомий матеріал і підготуватися до сприйняття нового.

Важливу роль для розуміння матеріалу мають наведені в підручнику документи, ілюстрації, таблиці та схеми. Працюючи з відповідним параграфом, необхідно прочитати включені до нього документи та відповісти на поставлені запитання. Розглядаючи ілюстрації, обов'язково звертайте увагу на підписи, які пояснюють зміст зображеного. Схеми й таблиці розкриють зв'язки між складовими певного історичного явища, пояснять його особливості тощо.

Параграфи супроводжуються проблемними запитаннями і завданнями до тексту, що допоможуть глибше зрозуміти його.

Після кожного параграфа наведені запитання та завдання. Ви зможете здійснити самоперевірку, осмислити вивчений матеріал і закріпити практичні навички. За необхідності звертайтеся до додаткових джерел.

Підручник має інтернет-підтримку. На його сторінках розміщені QR-коди, за якими ви знайдете:

- тексти документів;
- додаткову інформацію до параграфів;
- матеріали для проведення практичних занять;
- завдання на узагальнення знань за розділами;
- онлайн-тестування для підготовки до тематичного контролю за кожним розділом.

Із повагою, авторський колектив

Рубрики підручника

Документи
розповідають

Цікаві факти

Постать в історії

Словник

Проблемні запитання і завдання

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

Працюємо з хронологією

Запитання та завдання

◆ *Навчаємося у грі*

▲ *Відповідаємо на запитання*

✦ *Опрацьовуємо завдання*

★ *Розвиваємо творчі здібності*

Розділ І. Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI — перша половина XVII ст.)

§ 1. Статус українських земель у першій половині XVI ст. Люблінська унія 1569 р.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про політичне становище українських земель у першій половині XVI ст.; якими були передумови укладення, сутність і наслідки запровадження Люблінської унії для українського суспільства; що таке «федеративна держава», «шляхетська демократія», «Люблінська унія», «Річ Посполита», «вєєводство».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Покажіть на карті держави, у складі яких перебували українські землі наприкінці XV ст. 2. Які українські землі в цей час перебували у складі Корони Польської та Великого князівства Литовського, Руського й Жемайтійського? 3. Порівняйте становище українських земель під польською та литовською владою наприкінці XV ст.

Корона Польська — назва держави, впроваджена в Польському королівстві від середини XIV ст., що існувала незалежно від наявності або відсутності виборного короля.

Герб Корони Польської

1. Політичне становище українських земель у першій половині XVI ст. У першій половині XVI ст. українські землі перебували у складі різних держав. Досить значна їх частина, а саме Підляшшя, Волинь, Східне Поділля (Брацлавщина) і Київщина, входила до складу Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського. Галичина, Белзщина, Холмщина та Західне Поділля належали до Корони Польської. Від середини XIV ст. Буковина була частиною Молдавського князівства. У 1514 р. Молдавське князівство разом з українськими землями потрапило в залежність від Османської імперії. Турецька влада створила на Буковині військово-адміністративну одиницю — Хотинську райю. Закарпаття із XIII ст. входило до Угорського королівства. Унаслідок поразки від турків-османів під Могачем у 1526 р. Угорщина втратила свою незалежність, а Закарпаття поділили Священна Римська імперія (західна частина) і залежне від турків-османів Трансільванське (Семиградське) князівство (східна частина).

У Криму та частині Північного Причорномор'я від середини XV ст. існувала держава кримськотатарського народу — Кримське ханство, яке з 1475 р. було васалом Османської імперії. Чернігово-Сіверщина внаслідок московсько-литовських війн кінця XV — початку XVI ст. увійшла до складу Московської держави.

2. Передумови укладання унії. Люблінський сейм 1569 р. У 60-ті рр. XVI ст. на українських землях відбулися важливі зміни, пов'язані з об'єднанням Корони Польської і Великого князівства Литовського в єдине державне утворення відповідно до умов Люблінської унії.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в першій половині XVI СТ.

Якими були передумови цього об'єднання? У цей час Велике князівство Литовське дуже послабилося. Зазнавши поразки у війнах із Московією наприкінці XV — у першій половині XVI ст., Литва втратила значну частину території. Із 1561 р. Литва брала участь у Лівонській війні проти Московської держави. Унаслідок поразок литовська сторона опинилася у глибокій кризі та прагнула отримати військову допомогу від Польщі. Натомість остання сподівалася скористатися ослабленням Литви, щоб реалізувати свої плани просування на слов'янський Схід.

Ідея об'єднання Литви та Польщі мала прихильників в обох державах, проте відрізнялася за змістом. Литовські магнати, що мали панівне становище в державі, погоджувалися на об'єднання «двох рівних» за умови існування окремого сейму й забезпечення свого привілейованого становища. Польські магнати та шляхта загалом підтримували ідею об'єднання двох держав. Вони вбачали в цьому можливість отримати нові землі й залежних селян.

■ Чи правильним є судження, що обидві держави — учасники Люблінської унії були зацікавлені в об'єднанні, але по-різному? Чому?

Люблінська унія. Художник Я. Матейко. Кінець XIX ст.

Люблінська унія 1569 р. — об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського в одну державу — Річ Посполиту на основі рішення спільного сейму обох держав, проведеного в 1569 р. в місті Люблін.

Федеративна держава — союзна держава, що складається з кількох державних утворень, кожне з яких, зберігаючи власні органи влади, підпорядковується загальнофедеративним органам влади.

Герб і прапор Речі Посполитої

Українське шляхетство також мало свою позицію. Воно здебільшого схвально ставилося до об'єднання Литви та Польщі, сподіваючись, що завдяки цьому влада зміцніє та зможе захистити південні кордони від татарських нападів. Об'єднання двох держав відповідало також економічним інтересам української шляхти, оскільки через Польщу проходили торговельні шляхи до країн Західної Європи.

Для вирішення питання про об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського в 1569 р. в польському місті Люблін зібрався спільний сейм представників привілейованих станів обох держав. Гострі суперечки щодо форми об'єднання тривали півроку. Литовська сторона виступала за створення **федеративної держави**, а польська — за **інкорпорацію** (включення) Литви до складу Польщі.

Переконавшись, що польська сторона не збирається зважати на її пропозиції, литовська делегація залишила сейм, зірвавши його роботу. У відповідь на це польський сенат (верхня палата сейму) закликав готуватися до війни з Литвою та вимагав від короля Сигізмунда II Августа прийняти рішення щодо включення до Польщі Волині й Підляшшя. Оголосивши про приєднання цих земель, польський король наказав шляхті, яка мала там маєтки, прибути до Любліна та присягнути Польщі (під загрозою втрати своїх володінь). Пізніше король видав привілей про повернення під свою владу Брацлавщини й Київщини, стверджуючи, що «вся Руська земля з давніх часів, починаючи від предків наших королів польських, була приєднана разом з іншими першими частинами до Польської Корони».

Литовська делегація змушена була підкоритися польській стороні, повернутися на сейм і погодитися на вилучення зі складу своєї держави зазначених українських земель за умови створення федеративної держави.

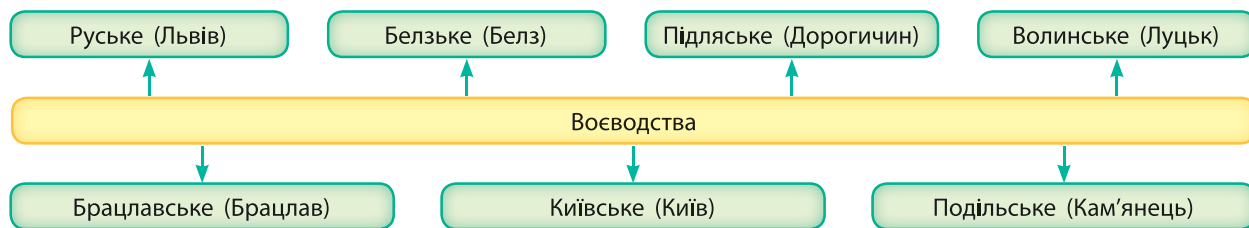
1 липня 1569 р. в Любліні уклали унію (союз) про об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського у федеративну державу «двох народів» Річ Посполиту (дослівно — республіку).

Короля Речі Посполитої спільно обирала на сеймі польська й литовська шляхта. Польща й Литва зберігали окремі законодавство, судову систему, центральний і територіальний уряди, військо та фінанси. Проте в Литві власний сейм був ліквідований, і вона втратила право на самостійні зовнішні відносини з іншими державами.

3. Суспільно-політичні зміни на українських землях після Люблінської унії.

Укладення унії сприяло перемозі польської та литовської армій у Лівонській війні. Річ Посполита стала однією з наймогутніших європейських держав того часу. Поступово посилилася її роль культурного центру євроатлантичної цивілізації серед слов'янських і балтських народів. Водночас у системі Речі Посполитої

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

закладалися передумови для економічних і політичних переваг польської сторони й недостатньо враховувалися інтереси білоруської та української спільнот.

Українські землі у складі Речі Посполитої поділялися на **воєводства**. Вони склалися з повітів, де адміністративна й судова влада зосереджувалася у призначуваних королем старост. У воєводствах і повітах для вирішення місцевих питань, обрання депутатів на загальнодержавний Вальний (загальний) сейм час від часу скликали шляхетські сеймики. На чолі воєводств стояли воєводи, яких призначала влада. Вони здійснювали адміністративну та військову владу, головували на місцевих шляхетських сеймиках.

Для України Люблінська унія мала як позитивні, так і негативні наслідки. Так, більшість українських земель було об'єднано в межах однієї держави, що сприяло національно-культурному розвитку українського народу. На приєднаних до Польщі українських землях зберігалось судочинство за нормами **Литовських статутів** та ведення діловодства руською мовою (так називали тоді українську та білоруську мови). Українські князі і шляхта мали можливість обіймати посади в місцевій адміністрації незалежно від свого віросповідання. Завдяки Люблінській унії українські землі залучилися до нових форм суспільного життя: «**шляхетської демократії**», місцевого самоврядування, станового судочинства тощо. Через Польщу на українські землі поширився західноєвропейський культурний вплив, збільшувалася кількість навчальних закладів.

Водночас необхідність брати участь у роботі сеймиків, Вального сейму, спілкування з польськими урядовцями спричиняли поступову полонізацію й денаціоналізацію української шляхти. Люблінська унія надала можливість королю наділяти польську знать маєтками на приєднаних територіях. Виникнення на українських землях володінь польських магнатів спричинило значне посилення визиску селянства. **Третій Литовський статут 1588 р.** перетворив селян, які проживали на землі власника маєтку понад десять років, на кріпаків.

Унаслідок полонізації та покатоличення більшість українського населення зазнавала дедалі сильніших національ-

- Якими були позитивні й негативні наслідки Люблінської унії?

Воєводство — адміністративно-територіальна одиниця на українських землях у складі Великого князівства Литовського й Корони Польської у XV—XVIII ст.

Литовські статuti — зводи законів Великого князівства Литовського 1529, 1566 і 1588 рр., створені на основі місцевого литовського і «руського» (білоруського й українського) права з відповідним останньому судочинством.

«Шляхетська демократія» — назва, що використовувалася щодо устрою Речі Посполитої, за якого провідна роль у державі належала привілейованому стану, що управляв країною від імені всього народу.

На думку сучасного українського історика Петра Кралюка, Люблінська унія певною мірою перешкодила в XVI ст. бажанню Московської держави поглинути українські землі й розчинити їх у «московському морі». Проте вона сприяла розчиненню тогочасної української верхівки в «польському морі».

Збори сеймику в костьолі.
Художник Ж. П. Норблен
де ля Гурден. 1785 р.

Працюємо з хронологією

1569 р. — укладення Люблінської унії.

1588 р. — прийняття третього Литовського статуту.

Третій Литовський статут 1588 р.

но-релігійних утисків. Не виправдалися також сподівання на те, що в новій державі українські землі будуть захищені від татарських нападів і шляхетських наїздів.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У першій половині XVI ст. українські землі перебували у складі різних держав.
- У 60-х рр. XVI ст. сформувалися передумови для об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського в єдину державу. Проте бачення форми та змісту майбутнього державного об'єднання в його учасників суттєво відрізнялося.
- Унаслідок укладення Люблінської унії на карті Європи постала нова держава — Річ Посполита. Більша частина українських земель опинилася під польською владою.

Запитання та завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Асоціації». **Правила гри.** Учитель/вчителька називає термін, ім'я історичної особи, історичне явище тощо за розглянутим матеріалом. Учні та учениці мають навести свої асоціації щодо цього слова та пояснити їх.
2. Яким було становище українських земель у першій половині XVI ст.? 3. У чому полягали передумови об'єднання Польщі та Литви і його бачення польською, литовською та українською сторонами? 4. За яких обставин уклали Люблінську унію? 5. Що змінилося після укладання Люблінської унії для українських земель?
6. Покажіть на карті, до складу якої держави та які саме українські землі входили в першій половині XVI ст. До складу якої держави входили в цей час землі, де ви живете? 7. Покажіть на карті назви й центри воєводств, створених польською владою на землях, отриманих за Люблінською унією. 8. **Робота в парах.** Складіть таблицю «Укладення Люблінської унії».

Передумови укладення	Сутність унії	Наслідки для українських земель

9. **Робота в малих групах.** Розв'яжіть історичну задачу. Польський король Сигізмунд II Август у виданому 6 червня 1569 р. привілеї про повернення Київщини до складу Польщі наголошував: «Київ був і залишається головою і головним містом Руської землі, а вся Руська земля з давніх часів, починаючи від предків наших королів польських, була приєднана разом з іншими першими частинами (Підляшшям, Волинню і Брацлавщиною. — Авт.) до Польської Корони». Чи поділяєте ви таку точку зору? Наведіть факти, які підтверджують вашу думку.

§ 2. Соціальна структура суспільства та економічне життя на українських землях у XVI ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: якими були основні верстви тогочасного українського суспільства; чим відрізнялося становище привілейованих, напівпривілейованих і непривілейованих верств населення; про особливості тогочасного економічного життя українських земель; кого називали «шляхта», «магнати», «данники», «тяглі»; що таке «фільварок», «оренда», «рента», «магдебурзьке право».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Що таке соціальна структура суспільства? 2. Якими були основні верстви населення українських земель у другій половині XIV — XV ст.? 3. Які верстви населення українських земель другої половини XIV — XV ст. були привілейованими, а які — ні? Чим відрізнялося їхнє становище? 4. Що ви знаєте про розвиток господарства, міст, ремесел і торгівлі в другій половині XIV — XV ст.?

1. Привілейовані стани. Соціальна структура тогочасного українського суспільства мала становий характер. За своїм статусом (сукупністю прав і обов'язків) стани поділялися на привілейовані, напівпривілейовані та непривілейовані.

Вершину привілейованого стану — **шляхти** — посідали колишні удільні князі. Вони становили замкнену групу, до якої не можна було увійти завдяки заможності або найвищим державним посадам. Князівські роди поділялися на «княжат головних», до яких належали Острозькі, Заславські, Сангушки, Чарторийські, Корецькі, Гольшанські, Дубровицькі, і «княжат-повітовників». «Княжата головні» не підлягали дії місцевої адміністрації, мали право входити до великокнязівської ради й вирушати у військові походи зі своїми загонами під родовими гербами. Їм належали великі спадкові землеволодіння, де вони мали право вершити суд над своїми підданими, установлювати податки й повинності, надавати підлеглим землю за умови несення служби. «Княжата-повітовники» таких прав і привілеїв не мали, а їхні збройні загони виступали у складі повітового ополчення, підпорядкованого місцевій адміністрації.

До панів належала заможна шляхта, яка не мала князівських титулів, але вирізнялася давністю походження, спадковим землеволодінням і привілеями.

До середньої і дрібної шляхти належали зем'яни й бояри. Це була залежна від князів і панів верства, представники якої здобували шляхетство та право на володіння землею, відбуваючи військову (боярську) службу зі своїми загонами кіннотників або особисто.

У 1528 р. було проведено «попис земський» (перепис шляхти). Посилання на цей «попис» стало відтоді доказом шляхетства. Водночас поняття «зем'яни» та «бояри» замінили на єдине — шляхтичі.

Соціальний стан — соціальна група, члени якої відрізняються за своїм статусом; належність до станів, як правило, успадковувалася.

Шляхта — привілейований стан у Польщі, Литві, на українських та білоруських землях, які в XIV—XVIII ст. належали Великому князівству Литовському або Речі Посполитій.

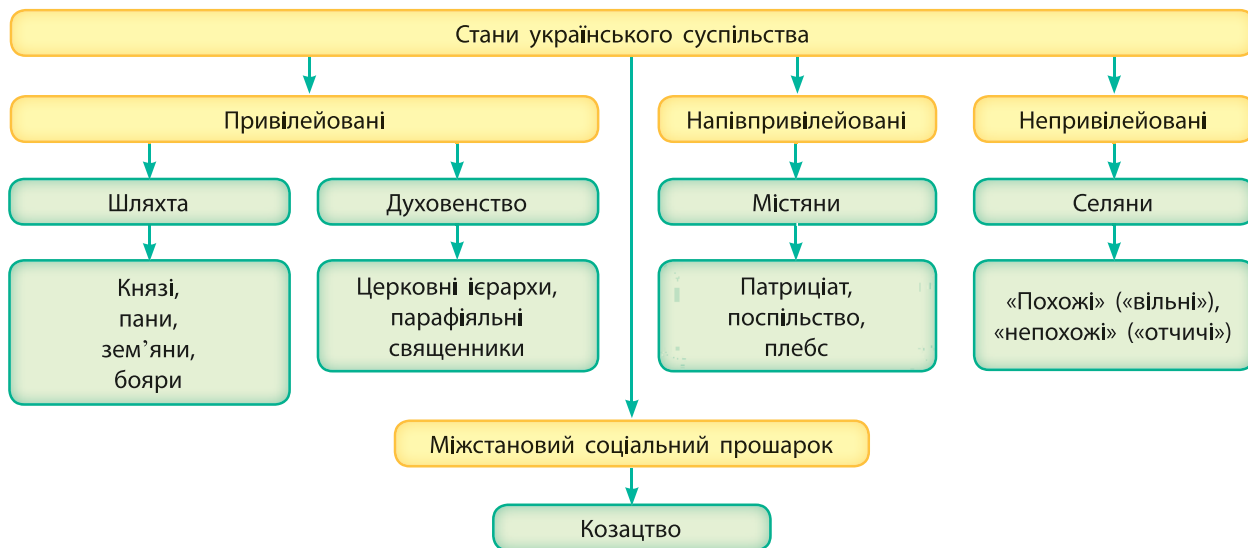
Привілей — пільга, право, надане окремим особам, групам людей, станам.

Українська шляхта (реконструкція). Художник С. Шаменков

? Опишіть одяг української шляхти.

СТАНОВИЙ ПОДІЛ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА на початку XVI ст.

Магнати (від латин. «багатій», «знатна людина») — аристократи, родовиті великі землевласники в Угорщині, Польщі, Литві, Україні, Білорусі та деяких інших територіях Європи.

Литовські статuti вважають найдосконалішими в Європі XVI ст. зводами законів. Вони містили прогресивні правові й політичні ідеї епохи Відродження: відповідальність суддів перед законом, право особи на адвокатський захист, особисту відповідальність правопорушника (а не його родини), рівні права представників різних станів, віросповідань, національностей, захист особистості й майнових прав жінок. Проте перш за все Литовські статuti обстоювали майнові й політичні права князів та шляхти.

Права шляхти визначалися та закріплювалися Статутами Великого князівства Литовського (Литовськими статутами). Перший Литовський статут 1529 р. узаконив поділ шляхетства на шляхту, яка отримувала землі за службу, і **магнатів** — князів і панів, що володіли містами, містечками й величезними землями за спадковим правом, підпорядковувалися лише великому князю та мали власні військові загопи. Другий Литовський статут 1566 р. збільшив обсяг прав служилої шляхти, зрівнявши її з магнатами. Шляхта отримала можливість долучатися до управління державою завдяки участі в роботі повітових сеймиків (місцевих станово-представницьких органів) і великого Вального сейму.

Привілейованим станом українського суспільства також було духовенство, що становило майже десяту частину всього населення. Воно поділялося на вищих церковних ієрархів (митрополит, єпископи, архієпископи тощо), які обіймали свої посади лише за дозволом великих князів литовських і польських королів, та нижче парафіяльне духовенство. Становище нижчого духовенства було залежним від шляхти й магнатів, на землях яких розташовувалися їхні парафії.

2. Напівпривілейовані й непривілейовані стани. До напівпривілейованого стану належали містяни, що мали привілеї на міське самоврядування, окремий становий суд, займалися ремеслами й торгівлею. Проте вони були також зобов'язані сплачувати податки, виконувати повинності на користь приватних власників міст або держави. Найзаможнішою частиною населення міст був порівняно нечисленний патриціат, що складався з найбагатших купців, лихварів

Визначним представником української шляхти XVI — початку XVII ст. був князь **Василь-Костянтин Острозький**. Наприкінці XVI ст. він був найбільшим після короля Речі Посполитої землевласником. Князь мав великі маєтки на Волині, Київщині, Поділлі та в Галичині, що налічували 25 міст, десятки містечок і 670 сіл (річні прибутки князя — 10 млн злотих — складали два державні бюджети Речі Посполитої). В.-К. Острозький обіймав посади старости володимирського, маршалка волинської шляхти, київського воєводи, сенатора сейму Речі Посполитої. На посаді київського воєводи він став фактичним господарем українського прикордоння, або «некоронованим королем Русі». Князь висувався претендентом на польську корону в 1572 р. після смерті Сигізмунда II Августа та на московський трон після смерті царя Федора в 1598 р.

Князь Василь-Костянтин Острозький.
Невідомий художник. XVI ст.

- Чи поділяєте ви думку, що князь В.-К. Острозький був однією з видатних особистостей свого часу? Поясніть свою точку зору.

і ремісників. До поспільства — найчисленнішої середньої за рівнем заможності частини містян — належали цехові майстри й більшість купецтва. Значну частину міського населення становив плебс — біднота, міські низи, що не мали власності.

Близько 80 % населення українських земель складало селянство, яке належало до непривілейованого стану. За своїм правовим становищем воно поділялося на королівських (великокнязівських) і приватновласницьких, за характером повинностей — на службових, чиншових (данників) і тяглих, за ступенем особистої свободи — на «похожих» та «непохожих» селян. Право безперешкодно переходити від одного землевласника до іншого мали лише «похожі». «Непохожі» селяни примусово й безоплатно працювали в господарстві пана.

Службові селяни були особисто вільними, за службу вони отримували землю та звільнялися від інших повинностей. Від них походили деякі дрібні шляхтичі. Більшість селянства становили чиншові (данники). Це були вільні селяни, які сплачували власнику землі за користування нею **ренту** (чинш) продуктами або грошима. Тяглими називали селян, що не мали власної землі й за її **оренду** відбували повинності на користь держави або землевласників зі своїм «тяглом» (робочою худобою). Вони були як вільними, так і прикріпленими до своїх наділів.

Із представників різних верств населення формувався міжстановий соціальний прошарок козацтва. Поступово воно зросло кількісно та зміцніло, розгорнуло боротьбу за

Рента — дохід від власності, який сплачують орендарі власникам за право користування нею протягом певного періоду.

Оренда — найм майна, тимчасове користування ним за певну плату.

Луцький земський суддя XVI ст.
Реконструкція С. Шаменкова

Селяни.
Реконструкція С. Шаменкова

? Порівняйте за ілюстраціями на с. 9—12 вбрання різних верств українського суспільства в XIV та XV—XVI ст.

■ Дайте оцінку моральним засадам існування людської спільноти, що панували в сільських громадах.

Фільварок — хутір, маєток, велике шляхетське господарство, орієнтоване на ринок; був багатогалузевим господарством, де вся земля належала панові, базувався на праці селян, що відробляли «тяглову службу», або панщину.

Панщина — одна з форм земельної ренти, примусової праці залежного селянина, який працював у господарстві землевласника власним сільськогосподарським інвентарем і мав дуже обмежену особисту свободу.

визнання за собою прав і привілеїв окремого стану. У тогочасному українському суспільстві козацтво почало відігравати роль еліти й представника інтересів населення.

3. Економічне життя села. Сільське самоврядування.

Основу сільського господарства на українських землях становило землеробство. У Галичині, на Волині, Поділлі та в центральних районах Київщини переважала трипільна система землеробства, а на Поліссі, півдні Київщини та Переяславщині зберігалися менш продуктивні двопільна й перелогова системи. Поступово поширювалися більш досконалі знаряддя праці. Поряд із сохою почали використовувати плуг із залізним лемешем, у який запрягали волів. Трипільна система й плугова оранка здебільшого застосовувалися в господарствах магнатів і шляхти.

Крім землеробства, розвивалися скотарство, городництво, садівництво та бджільництво. Не втрачали свого значення в господарському житті також рибальство й полювання.

На українських землях у складі Великого князівства Литовського сільське господарство мало переважно натуральний характер. Сільськогосподарські продукти вироблялися здебільшого для власних потреб.

Сільське господарство українських земель у складі Польського королівства поступово переорієнтовувалося на потреби європейського ринку, де зростав попит на продукцію промислів і сільського господарства. Шляхта почала створювати **фільварки**, збільшувати **панщину** й відбирати землю в селян. Одночасно із цим зростала кількість «непохожих» селян.

Поширенню фільваркової системи господарювання на українських землях у складі Великого князівства Литовського сприяло здійснення заходів за «Уставою на волоки», підписаною польським королем і великим князем литовським Сигізмундом II Августом (1557 р.). Згідно з документом усі земельні володіння великого князя вимірювалися й ділилися на однакові ділянки — волоки. Найкращі орні землі відводилися під великокнязівські фільварки, решта розподілялася між селянством. Селянська волока визначалася в 19,5 га, решту землі в селян забирали під фільварки. Тяглі селяни з усіма дорослими членами своєї родини за користування волокою мали відпрацювати два дні панщини на тиждень у фільварку.

Волочна реформа зруйнувала давню форму користування землею сільської громади й замінила її на подвірну. Збільшилися повинності селян, обмежилися їхні права переходу. Селянство фактично позбавили права користуватися лісами, зменшили площу спільних земель (пасовища, луки). До кінця XVI ст. волочна система землекористування поширилася й на землі шляхти та церкви.

Сільське самоврядування в XVI ст. здійснювали громади (хоча сам термін виник пізніше). У селах громади називали «весь», «село». Громади декількох сіл, що, як правило, належали одному власнику, називали «волость». Волосні громади були типовими у Волинському, Подільському, Київському, Белзькому й Руському воєводствах. Засади громадського самоврядування майже не регламентувалися, воно здійснювалося на основі давніх традицій і звичаїв.

Очолював громаду староста, якого обирало селянство або призначав власник села. Крім цього, обиралися інші члени громадського правління («уряду») і «копного» суду. На участь у цих установах могли претендувати голови родинних господарств. Жінки й неодружені чоловіки права голосу не мали. Громада мала визначену територію, нерухоме майно, певні доходи та витрати.

У громадах існували моральні засади, задля яких відбувалося гуртування в єдину спільноту: кругова порука, колективна відповідальність за кожного члена, за порядок і правопорушення, що відбувалися на її території.

4. Розвиток міст, ремесел і торгівлі. У XVI ст. на українських землях зростали й розвивалися міста. Найбільше міст було на західноукраїнських землях. На Східному Поділлі та Київщині їхня кількість зменшилася через постійну загрозу кримськотатарських набігів. Найбільшим містом був Львів, населення якого становило близько 7—10 тис. осіб. Великими й середніми містами (200—700 будинків) вважалися Брацлав, Кременець, Вінниця, Житомир, Луцьк, Острог, Львів тощо.

Чимало міст перебувало в залежності від магнатів і церкви. Існували також міста, підпорядковані польським королям і великому князю литовському. Державна влада намагалася сприяти їхньому розвитку, оскільки міста сплачували великі податки й захищали від нападів татар. У цей час на українські землі поширилося **магдебурзьке право**.

Магдебурзьке право надавали містам польський король, великий князь литовський, а пізніше й великі магнати. Протягом другої половини XIV — першої половини XVI ст. таке право отримала більшість міст України.

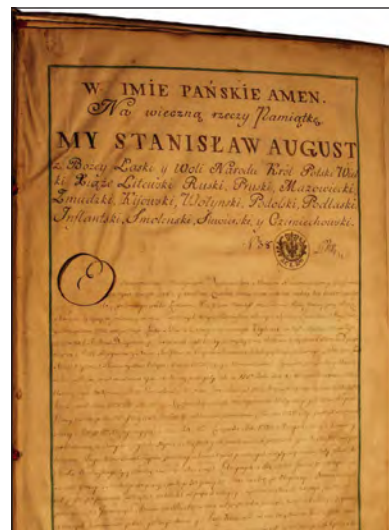
Міста, що мали магдебурзьке право, управлялися магістратом — виборним органом міського самоврядування, що складався з ради (адміністративного органу й суду в цивільних справах) та лави (суду в кримінальних справах). Раду очолював бурмистр, а лаву — війт. Радники і лавники відповідно до норм магдебурзького права були виборними посадовцями. Виборчі права мали чоловіки з патриціату і поспільства.

Міста були центрами ремесла й торгівлі. У середині XVI ст. налічувалося вже понад 130 різних спеціальностей, із них близько 80 були безпосередньо ремісничими. Водно-

Фільварок Завісся Новоградського повіту. Художник Н. Орда

Магдебурзьке право — найбільш поширений у містах Центральної та Східної Європи варіант німецького права, що виник у XII ст. у місті Магдебург, за яким міста звільнялися від управління та суду великих землевласників і створювали власні органи самоврядування.

Привілей про надання магдебурзького права місту Крилів Київського воєводства (нині затоплене водами Кременчуцького водосховища)

Чоботар. Малюнок 1535 р.

Із грамоти польського короля Сигізмунда I місту Львів (1525 р.)

Під час нашого перебування в минулому році у місті Львів до нас звернулися зі скаргою громадяни... руської віри, яких там живе чимало, що хоч вони користуються тим же самим правом, однаково з іншими громадянами, що населяють це місто, платячи податки, проте бурмистри... забороняють їм купувати будинки, які розташовані поза межами їхньої вулиці, тримати шинки, продавати та пити вино, пиво та інші напої, торгувати сукном, а також займатися ремеслом, записуватися в цехи. [Запроваджуючи ці обмеження], самі бурмистри здійснюють вповні свої усталені законом права...

Ми... ухвалили і цим листом визначаємо: самі громадяни міста Львова грецької та руської віри задоволені... вулицями, визначеними для їх житла тут у Львові; інше ж житло, що розташоване по інших місцях і вулицях, де раніше жили вони самі або їх попередники, вони не можуть і не мають права купувати, будувати та мати у володінні. Так само за давнім звичаєм та заборонаю... не можна приймати до цехів та допускати до ремесла [представників руської віри], ми залишаємо [їх] назавжди в попередньому стані.

? Робота в парах. Опрацюйте документ і визначте, які обмеження для православного населення існували у Львові.

час більшість жителів міст також займалися сільським господарством.

На українських землях у складі Корони Польської переважна частина міських ремісників об'єднувалася в цехи. При цьому для православних містян доступ до цехів ускладнювався. Позацехових ремісників, що не мали можливості вступити до цехів, називали партачами. Цехи всіляко боролися з ними. В українських містах на території Великого князівства Литовського цехи були менш поширені.

У XVI ст. продовжувала розвиватися торгівля. Основними формами торгівлі стали ярмарки, що відбувалися декілька разів на рік у великих містах, торги, які проводили кілька разів на тиждень, і щоденна торгівля в міських крамницях. Купці в містах створювали об'єднання на зразок ремісничих цехів.

У цей період активно розвивалася й міжнародна торгівля. Через українські землі проходили торговельні шляхи, якими східні й московські товари, а також продукти місцевого виробництва надходили до країн Центральної та Західної Європи. З українських земель на захід везли віск, мед, зерно, шкіру, худобу, солону рибу, сіль, деревину. Натомість завозили одяг, ремісничі вироби, вина, залізо, папір, зброю, західноєвропейські тканини (атлас, оксамит, сукно, полотно) тощо. Центрами міжнародної торгівлі стали Київ, Львів, Луцьк, Кам'янець.

Робота в цеху кравців. Німецька гравюра XVI ст.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Населення українських земель поділялося на стани. У першій половині XVI ст. відбулося завершення оформлення правового статусу шляхти. Найчисленнішим і найбільш безправним станом українського суспільства було селянство.
- Залучення українських земель до європейського ринку сприяло зростанню попиту на продукцію сільського господарства й появі фільварків.
- Українські міста в XVI ст. зростали, багатіючи на розвитку ремесла й торгівлі. Посилювався процес набуття містами магдебурзького права.

Запитання та завдання

- ◆ **1.** Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Відгадайте термін або історичне явище». **Правила гри.** Учні та учениці об'єднуються в команди по 5—7 осіб. Для кожної команди вчитель/вчителька загадує термін або історичне явище, записує на картках та кладе в конверт. Команди по черзі мають за визначений час (3—5 хвилин) поставити вчителю/вчительці 10—12 запитань і відгадати термін або історичне явище. Учитель/вчителька може відповідати лише «так», «ні» або «частково».
- ▲ **2.** Якими були характерні риси становища привілейованих станів українського суспільства XVI ст.? **3.** Чим уславився князь В.-К. Острозький? **4.** Порівняйте становище тогочасних напівпривілейованих і непривілейованих станів. **5.** Які зміни відбувалися в розвитку сільського господарства? **6.** Назвіть характерні риси розвитку міст, ремесел і торгівлі в XVI ст.
- ★ **7.** Визначте за картою та запишіть у зошит назви українських міст, які отримали магдебурзьке право до кінця XVI ст. **8. Колективне обговорення.** Визначте спільне й відмінне в розвитку українського суспільства й суспільств країн Центральної і Західної Європи в XVI ст. **9. Робота в парах.** Складіть таблицю «Становий поділ українського суспільства в XVI ст.».

Стан	Статус	Права, привілеї, обов'язки

- ★ **10. Робота в малих групах.** Розв'яжіть історичну задачу. У XVI ст. вважали, що поділ на стани є боговстановленим і походить від біблійного Ноя, що розподілив обов'язки між своїми синами Симом, Хамом і Яфетом. Ця точка зору відображена в тогочасному латинському прислів'ї: «Ти, Симе, молися, Хаме, — працюй, Яфете, — управляй і захищай». Якою, на вашу думку, була роль станового поділу для розвитку українського суспільства XVI ст.? **11.** За додатковими джерелами ознайомтеся з діяльністю В.-К. Острозького. Сформулюйте обґрунтоване судження про моральні цінності, якими він керувався у своїй діяльності.

Працюємо з хронологією

- 1529 р.** — прийняття першого Литовського статуту.
- 1566 р.** — прийняття другого Литовського статуту.

Литовський лит, присвячений 475-річчю укладання першого Литовського статуту 1529 р.

- ? У чому полягає історичне значення Литовських статутів?

Залишки водяного млина XV ст. в с. Купин (Хмельницька обл.)

§ 3. Соціально-економічний розвиток українських земель у першій половині XVII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: як відбувалося зростання магнатських володінь на українських землях; про основні прояви й наслідки розвитку фільваркового господарства; про розвиток українських міст; які зміни відбулися в цей час у становищі селян і містян; що таке «товарне виробництво»; хто такі «загородники», «комірники».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Назвіть особливості економічного життя українських земель у першій половині XVI ст. 2. Коли було укладено Люблінську унію? 3. Укажіть основні наслідки Люблінської унії для українських земель. 4. Що таке фільварок? 5. Хто такі магнати?

- Яке судження буде більш правильним: у сільському господарстві українських земель першої половини XVII ст. набули поширення нові явища або розвивалися явища, започатковані в XVI ст.? Поясніть свою думку, використовуючи матеріал пунктів 1, 2 параграфа.

1. Зростання магнатського землеволодіння. У першій половині XVII ст. на українських землях швидко збільшувалося магнатське землеволодіння. До його розвитку магнатів підштовхувало зростання на західноєвропейських ринках попиту на хліб та іншу сільськогосподарську продукцію. У Галичині розташовувалися маєтності Потоцьких, Собеських, Даниловичів та інших у формі «ключів» — кількох сіл і містечок, що управлялися як єдиний господарський комплекс. У 1629 р. в Брацлавському воєводстві 80 % усіх селянських і містянських дворів належало 18 магнатам, у Волинському воєводстві у власності магнатів перебувало 75 % селянських господарств. Саме на Волині розташовувалася «Острожчина» — володіння родини князів Острозьких. Крім того, на початку XVII ст. родина князів мала власність у Брацлавському, Київському, Руському, Сандомирському, Краківському, Берестейському, Мінському, Новогрудському, Вітебському та Віленському воєводствах. У них налічувалося 620 населених пунктів, серед яких 38 міст. Проте найбільшими були волинські володіння.

На Лівобережжі своїми розмірами вирізнялися маєтки Вишневецьких із центром у Лубнах. До «Вишневецьчини», як називали її сучасники, наприкінці 30-х рр. XVII ст. входило 39,6 тис. селянських дворів, 56 міст і містечок. Усього у Вишневецьких, що мали також землі на Поліссі, Поділлі, Волині та в Галичині, було майже 500 тис. «підданих» — посполитих (селян) і містян.

Великі земельні маєтки в інших місцевостях України мали також родини Збаразьких, Хоткевичів, Корецьких, Ружинських, Замойських та інших. Земельні володіння магнатів зростали за рахунок успадкування, купівлі або захоплення маєтків, укладення вигідних шлюбів, заселення окраїнних територій, дарувань із боку королів. Права магнатів на володіння землями затверджувалися королівськими грамотами.

Острозький замок. Художник З. Фогель

- ? Покажіть на карті (с. 5) місто Острог. Укажіть історико-географічну назву місцевості, де воно розташоване.

2. Поширення фільварків. Розвиток товарного виробництва. Зростання попиту на сільськогосподарську продукцію спонукало землевласників до перетворення своїх маєтків на фільварки. Урожайність у фільварках, особливо великих, була вищою порівняно із селянськими господарствами. У фільваркових господарствах першої половини XVII ст. вирощували зернові, влаштовували городи, ставили на відгодівлю волів, розводили птицю, займалися рибництвом.

Одночасно з поширенням фільварків розгортався процес освоєння окраїн, унаслідок чого в Україні набагато зросла площа оброблюваних земель. Сільське господарство поширилося на нові місцевості Східного Поділля, південну частину Київщини й Лівобережжя та майбутню Слобожанщину. Проте землями найбільш розвинутого землеробства залишалися Белзщина, Холмщина, Волинь, Західне Поділля та частково Галичина.

Із появою фільварків був пов'язаний розвиток **товарного виробництва**. Одночасно із цим значні суспільні зміни відбулися в середовищі магнатів і шляхти.

Із фільварків на ринки пани відправляли великі валки із зерном і продуктами та отримували за їх продаж значні суми грошей. У багатьох маєтках щорічно для продажу на ринку відгодовували 100—300 волів, в окремих фільварках зустрічалися кінські заводи. Вирощування породистих коней для потреб війська й знаті також забезпечувало великі прибутки їхнім власникам.

Свідченням залучення магнатів і шляхти до товарного виробництва стало зростання кількості млинів, крупорубок, ґуралень, броварень, чинбарень тощо.

3. Розвиток міст. У цей період, як і раніше, на українських землях зростали старі міста й містечка та з'являлися нові. Зокрема, упродовж першої половини XVII ст. були засновані десятки нових міст і містечок: Конотоп, Яготин, Умань тощо. У 40-х рр. XVII ст. найбільшими за кількістю населення стали Львів (15—18 тис. осіб), Київ (15 тис. осіб), Меджибіж (12 тис. осіб), Біла Церква (10,7 тис. осіб). Однак типовими були міста з 2—3 тис. жителів. Від міст держава або магнати-власники отримували значні доходи — збори з ремісників і торговців, плата за проїзд через місто, за місце на ринку тощо. Деякі міста давали своїм власникам у 50 разів більше прибутку, ніж села, на місці яких вони виникли.

Міста, які належали державі (королівські), були адміністративними центрами й управлялися найчастіше на основі магдебурзького права. Проте більшість міст (близько 80 %) перебувала в приватній власності або належала церкві. Так, із 206 міст у Київському воєводстві королівських було 46, приватновласницьких — 150, церковних — десять.

Товарне виробництво — виробництво продукції для продажу, а не для власного споживання.

Із розповіді польського шляхтича С. Старовольського про зміни, які відбувалися в середовищі шляхти в першій половині XVII ст.

За старих часів вважалося обов'язком селянина обробляти землю, а купця — займатися торговими справами. Шляхтич же віддавався рицарській справі й безперервно воював. Тепер у нас нема вояків... зате є корчмари, гондлярі й посередники... Найбільшим подвигом у нас вважається знати дорогу, якою женуть биків із маєтку до Гданська, бо всі заможні торгують волами, кінями, вином, медом... рибою... усяким хлібом... Усе, що їх піддані мають у себе для продажу, вони наказують нести на панський двір, скуповують за найнижчими цінами й відправляють до міста... Туди ж вони посилають і свої продукти.

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, які зміни відбулися в середовищі шляхти Речі Посполитої внаслідок розвитку товарного виробництва.

Чинбар. Гравюра XVI ст. (Чинбарство — давнє ремесло обробки шкіри.)

? Опишіть працю чинбаря за наведеною ілюстрацією.

■ Чи є правильним судження, що становище значної кількості селян і містян на тогочасних українських землях зазнало змін? Яких саме?

Одночасно зі скороченням селянського землекористування зростав визиск селянства. Відбувалося їх **закріпачення**, пани на власний розсуд визначали панщину, повинності й податки, розпоряджалися їхнім майном і навіть життям. Унаслідок цього селяни перетворювалися на безправних осіб, яких могли подарувати, продати, купити.

Закріпачення — перетворення вільних селян на залежних від землевласника; прикріплення селян до землі з правом землевласника на працю й майно селянина за умови обмеження його дієздатності.

Окремі приватні й церковні міста також користувалися магдебурзьким правом. Деякі магнати володіли багатьма містами. Так, С. Конецпольському лише на Брацлавщині належало 170 міст і містечок.

У першій половині XVII ст. в розвитку міського ремесла з'явилися нові явища. У містах почала зростати кількість позацехових майстрів-партачів, насамперед за рахунок вихідців із сіл. У Львові в цей час вони становили понад 40 % усіх ремісників. Цехи намагалися боротися з ними, але найчастіше марно. Крім того, партачів підтримували шляхта й міська влада, якщо це їм було вигідно.

На окремих міських підприємствах упроваджували верстати й технічні вдосконалення, виникав поділ праці й використовувалася наймана праця, тобто розпочався перехід до мануфактурного виробництва. Наприклад, водяні колеса на початку XVII ст. застосовувалися на папірні у Брюховичах під Львовом, а поділ праці між найманими працівниками спостерігався там, де виробляли великі гармати й дзвони, — у майстернях Львова, Черкас, Остра, Білої Церкви.

4. Становище селян і містян. Поширення фільварків на українських землях супроводжувалося скороченням селянських наділів, зростанням кількості малоземельних і безземельних селянських господарств. Одні з них користувалися половиною наділу, інші — чвертю. Найбіднішою частиною селянства стали **загородники** (городники), що найчастіше мали лише один город (загороду), і **комірники**, які не мали навіть власного житла, хоча дехто з них тримав худобу.

З опису умов життя селянства Середнього Подніпров'я в 30—40-х рр. XVII ст. Г. Л. де Бопланом

Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони надзвичайно бідні, бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину своїми кіньми і працею власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу мають давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей і качок перед Великоднем, Трійцею та Різвном. До того ж мають возити своєму панові задарма дрова та відбувати багато інших робіт... Ще вимагають від них грошових податків. Крім того, десятину з баранів, поросят, меду, усяких плодів, — а кожні три роки — і третього волика... Проте це ще не найважливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, але й над їхнім життям; ось яка велика свобода польської шляхти (яка живе неначе в раю, а селяни ніби перебувають у чистилищі).

? **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Якою була панщина? **2.** Які податки й повинності стягувалися із селянства? **3.** Які факти свідчать про безправне становище селянства?

Євреї-торговці. Художник Ю. Брандт. XIX ст.

Упродовж першої половини XVII ст. погіршилося економічне, соціальне та правове становище більшості селянства на всіх українських землях. Найважчим воно стало в Берестейському, Підляському, Руському, Белзькому, Волинському, західній частині Подільського й на правобережжі Київського воєводств, де панщина сягала трьох-шести днів на тиждень. Унаслідок безперервного закріпачення на середину століття вільних селян на українських землях залишилося дуже мало.

У містах із розвитком ремесла, промислів і торгівлі поглиблювалося соціальне розшарування. Патриціат дедалі більше збагачувався та керував усім міським життям. У свою чергу, середній за майновим становищем прошарок містян прагнув звуження сфери впливу патриціату й розширення своїх прав. Зростала кількість збіднілих цехових майстрів, підмайстрів, учнів і партачів, незадоволених своїм становищем та обмеженнями в правах.

У першій половині XVII ст. значну кількість міського населення становили козаки й жовніри військових залог. Перш за все це стосувалося міст і містечок Подніпров'я та Брацлавщини. Так, у 1616 р. в Каневі, Корсуні, Білій Церкві, Чигирині, Черкасах, Богуславі, Переяславі було в середньому понад 75 % козацьких дворів.

Строкатим став національний склад жителів міст. Основну частину населення становили українці. Також у містах жили польська, литовська, єврейська, російська, білоруська, молдавська, угорська, вірменська, грецька та інші спільноти. Заможні іноземці найчастіше займалися торгівлею, орендою маєтків і промислів, викупом мит.

Існували різноманітні обмеження для жителів міст православної віросповідання. Зокрема, у Львові той, «хто дотримується грецької віри і не перейшов в унію, той не може жити в місті, міряти ліктем і квартою, бути прийнятим у цех».

Населення міст зазнавало різноманітних утисків. У королівських містах, навіть тих, що мали магдебурзьке право,

Після Люблінської унії відбулася велика міграція осіб єврейської національності на українські землі. Вони переселялися сюди через освоєння польською шляхтою нових земель. Протягом 1569—1648 рр. кількість єврейської спільноти в Україні збільшилася із 4 тис. до 51 тис. осіб. У процесі створення володінь польської шляхти на українських землях євреї ставали управителями маєтків та орендарями, збирали податки. Вони були також торговцями, посередниками, перекупниками, шинкарями, мірошниками, гуральниками. Часто підприємливість і взаємовиручка представників єврейської громади спричиняли конфлікти й заздрість у місцевого населення.

Потребуючи грошей, шляхта й королівські намісники дедалі частіше передавали в оренду єврейським підприємцям окремі населені пункти, а інколи цілі староства. На різний період у цей час їм передавалися Житомирське, Корсунське, Богуславське і Любецьке староства. Намагаючись за короткий термін отримати великі прибутки, орендарі часто всупереч звичаю впроваджували наднормові роботи й податки. Співпраця єврейського населення з панамі спричиняла зростання стихійної **юдофобії** — несприйняття осіб єврейської національності. Слід зазначити, що антиюдейські настрої були типовими для всієї тогочасної Європи. Ставлення до євреїв в Україні, зокрема, ґрунтувалося на тому, що вони сповідували «не нашу» віру — юдаїзм. Тому тих євреїв, які перехрещувалися, вважали своїми.

Працюємо з хронологією

Перша половина XVII ст. — швидке зростання магнатського землеволодіння на українських землях.

Замок у смт Вишнівець (Тернопільська обл.) — родинне гніздо князів Вишневецьких. Сучасний вигляд

Усередині шинку в с. Рудяків. Експозиція музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини

? Опишіть предмети господарського вжитку зображеної музейної експозиції.

містяни часто потерпали від свавілля королівської адміністрації. У приватновласницьких містах жителів змушували відбувати панщину, надавати до війська з відповідним спорядженням обранців, споруджувати й ремонтувати різні споруди тощо. Багато лиха завдавали магнатські чвари і свавілля шляхетських військ, що супроводжувалося пограбуваннями та насильством.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- В умовах перебування у складі Речі Посполитої на українських землях з'явилися величезні земельні володіння магнатів і шляхти.
- У сільському господарстві провідним виробником товарної продукції стали фільварки. Унаслідок поширення фільварків становище значної кількості українського селянства погіршилося.
- Упродовж першої половини XVII ст. зростала кількість міст і населення в них.
- Міське населення часто потерпало від свавілля королівської адміністрації або власників міст, а також від національно-релігійних утисків.

Запитання та завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Так або ні». **Правила гри.** Учитель/вчителька доручає учням та ученицям скласти за визначений час запитання за розглянутим матеріалом, що передбачають відповідь «так» або «ні», і підписати на аркуші своє прізвище та ім'я. Потім учитель/вчителька збирає аркуші, перемішує та роздає в довільному порядку. Учні та учениці мають відповісти на запитання та теж написати своє прізвище та ім'я. Запитань може бути від 6 до 12 залежно від кількості відведеного часу й обсягу матеріалу.
2. Наведіть факти, що свідчать про зростання магнатського землеволодіння. 3. Яку роль відігравали фільваркові господарства в соціально-економічному житті тогочасної України? Поясніть свою думку. 4. Що нового з'явилося в розвитку міст? 5. Укажіть риси, характерні для становища селян і містян у цей період.
6. Визначте за картою та складіть перелік міст на українських землях, які в першій половині XVII ст. отримали магдебурзьке право. 7. **Робота в парах.** Складіть порівняльну таблицю «Соціально-економічний розвиток українських земель у XVI та першій половині XVII ст.». Питання для порівняння визначте самостійно.

Питання для порівняння	XVI ст.	Перша половина XVII ст.

8. **Робота в малих групах.** Підготуйте розповіді від імені мандрівників, що відвідали українські землі в першій половині XVII ст. Зробіть інсценізації деяких частин цих розповідей.

§ 4. Церковне життя в XVI ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: якими були особливості становища православної церкви в XVI ст.; про розгортання реформаційних і контрреформаційних рухів на тогочасних українських землях; яку роль відігравали православні братства; що таке «право патронату» («право подавання»), «протестантизм», «аріанство», «церковні братства», «ставропігія».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Яким було становище православної церкви на українських землях у складі Корони Польської й Великого князівства Литовського в другій половині XIV — XV ст.? 2. Коли єдина для східнослов'янських земель Київська митрополія розділилася на Московську й Київську? 3. Що таке Реформація? Як вона розпочалася в Західній і Центральній Європі? 4. Дайте визначення кальвінізму та назвіть його основні засади. 5. Що таке Контрреформація? Якою була її мета?

1. Становище православної церкви. Період XVI ст. називають «темною добою» в історії української православної церкви. Тоді церковне життя на українських землях розвивалося під іноземною й іновірною польсько-литовською владою. І хоча проголошувалося терпиме ставлення до православ'я, забезпечення прав і привілеїв православної церкви, існували причини, які викликали глибоку кризу церковного життя, деморалізували й дезорганізували його. Водночас саме в цей період розвинулися такі характерні особливості українського православ'я, як активна участь у житті церкви світських осіб та зближення церковного життя, духовної освіти й школи, змушених протистояти наступу латинської культури, католицизму та реформаційним рухам.

На становище православної церкви негативно впливало чинне в Короні Польській і Великому князівстві Литовському «**право патронату**», або «**право подавання**». Відповідно до нього питання призначення на митрополічу та єпископську кафедри залежало від великого князя литовського та польського короля. Після Люблінської унії ситуація погіршилася. Польські королі за «правом патронату», «подаючи хліби духовні й роздаючи столиці духовні», інколи призначали на посади єпископів і архімандритів (настоятелів монастирів) за гроші. Королі також надавали посади в православній церкві світським особам (шляхті, військовим) за борги держави цим людям, різноманітні послуги на прохання наближених до королівського двору осіб тощо.

Польська влада надала православній церкві набагато менше прав порівняно з католицькою. Православних єпископів не допускали до участі в роботі сенату. Православне духовенство, на відміну від католицького, мало сплачувати податки. Хоча з 1573 р. польські королі зобов'язалися дотримуватися релігійної віротерпимості, фактично польська влада й католицьке духовенство негативно ставилися до

- Чи є правильним судження, що XVI ст. стало «темною добою» в історії православної церкви на українських землях? Поясніть свою позицію, використовуючи матеріал параграфа.

На приватних землях «правом патронату» щодо православних церков і монастирів користувалися магнати та шляхта. Воно полягало в праві власності на церкви й монастирі в їхніх маєтках, селах і містах. Священники в таких парафіях не обиралися вірянами, а призначалися патронами-шляхтичами за «правом патронату». У зв'язку із цим життя церковної громади залежало від віросповідання власника маєтку або міста та його ставлення до православ'я. Магнати і шляхта розпоряджались церквами й монастирями як своєю власністю: закладали, обмінювали, продавали, здавали в оренду, віддавали як посаг тощо.

Замок М. Потоцького, збудований для захисту від татар. 1579 р. Костьол та домініканський монастир у Летичеві. Художник Н. Орда. XIX ст.

Протестантизм — один із трьох (поряд із католицизмом і православ'ям) напрямів у християнстві, який виник у період Реформації в XVI ст. **Аріанство** — одна з течій у ранньому християнстві, відроджена в XVI ст. в період поширення Реформації в Європі.

Евангеліст Марк. Мініатюра з Пересопницького Євангелія. 1556—1561 рр.

православ'я, вбачаючи в ньому перешкоду для свого просування на Схід.

Суттєво ускладнювало ситуацію те, що Київська митрополія, підпорядкована Константинопольському патріархату, не мала належної підтримки від Церкви-матері, яка переживала важкі часи після завоювання 1453 р. турками-османами Константинополя та падіння Візантії. Це спонукало руський єпископат до пошуку надійної опіки й захисту.

2. Реформація та Контрреформація на українських землях. У XVI ст. Європу охопила Реформація — церковно-релігійні й суспільно-політичні течії, спрямовані проти католицької церкви, за повернення до біблійних витоків християнства. Із поширенням у Західній і Центральній Європі реформаційних ідей пов'язані початок пробудження національної свідомості, розвиток культури окремих народів та виникнення протестантизму.

У 30—40-х рр. XVI ст. із Європи через Польщу на українські землі поширювалися реформаційні вчення, зокрема кальвінізм. На українських землях громади кальвіністів виникали у великих панських маєтках або містах, що належали магнатам. Першими кальвінізм прийняли магнатські родини Потоцьких і Радзивіллів. До них приєдналися представники знатних православних родів (Вишневецькі, Хоткевичі, Сапеги). Громади кальвіністів виникали також у Закарпатті, Холмщині, Підляшші, Перемишльській і Белзькій землях. Інша течія протестантизму — лютеранство — на українських землях поширення не набула.

У другій половині XVI ст. в Галичині, Київщині, на Волині, та Поділлі поширилося аріанство — напрям у протестантизмі, прихильники якого визнавали лише Бога Отця, заперечуючи цим християнське вчення про Святу Трійцю.

Особливістю всіх реформаційних рухів було те, що вони не охоплювали широкі верстви українського населення. За підрахунками історика М. Грушевського, на українських землях існувало близько 100 невеликих протестантських громад, створених, як правило, шляхтою, і не завжди українською. Проте поширення протестантизму на певний час загальмувало проникнення католицизму в Україну. В основних засадах Реформації (звільнення з-під влади Риму, наближення церкви до народу, переклад Біблії народною мовою) українське православне населення вбачало засіб протидії католицизму, пристосовуючи реформаційні ідеї до власних потреб.

Важливим наслідком поширення ідей Реформації на українських землях стала поява перекладів Святого Письма. Зокрема, у 1556—1561 рр. на Волині було створено **Пересопницьке Євангеліє** — перший із відомих перекладів Святого Письма староукраїнською літературною мовою.

У 60-х рр. XVI ст. на українських землях поширилася **Контрреформація** — рух, розпочатий католицькою церквою для свого оновлення та протидії поширенню Реформації. У 1569 р. за підтримки влади на українських землях розгорнуло діяльність «Товариство Ісуса» (орден єзуїтів). Завдяки наполегливій діяльності єзуїтів, підтримуваних польською владою, їхніми прибічниками стало чимало магнатів і шляхти, яких вони навернули на католицизм (Радзивілли, Хоткевичі, Сапегі). У 70—80-х рр. XVI ст. на українських землях єзуїти відкривали свої школи, які мали досить високий рівень навчання. Водночас вони сприяли поширенню католицизму.

3. Церковні братства. У XV—XVII ст. на українських землях розгортався братський рух, пов'язаний із діяльністю **церковних братств**.

Спочатку православні містяни, створюючи за зразком ремісничих цехів братства, керувалися благодійницькою метою — дбати про побудову й обслуговування церкви, влаштовувати добродійні обіди для бідних, готувати церковні урочистості, допомагати хворим тощо.

Наприкінці XVI ст. в умовах розгортання насильницького покатоличення та національних утисків православних українців діяльність братств зазнала змін. Вони виступали захисниками прав православного населення. Члени братства зверталися зі скаргами на дії польської адміністрації до судів, посилали делегації з проханнями до короля. Водночас братства прагнули очистити церкву від осіб, не гідних духовного звання, й оновити її. Вони також займалися просвітницькою діяльністю: відкривали школи, друкарні, збирали бібліотеки.

Перші братства — Благовіщенське (1542 р.) та Миколаївське (1544 р.) — виникли у Львові. У другій половині XVI ст. найвпливовішим стало Свято-Успенське ставропігійське братство, що виникло не пізніше 1585 р. у Львові. **Ставропігія** забезпечувала йому можливість автономної діяльності й незалежність від церковної ієрархії.

Зародком Львівського братства стало давнє об'єднання православних містян — опікунів церкви Успіння Пресвятої Богородиці і Свято-Онуфріївського монастиря. Активну участь у житті братства брали Стефан Зизаній, Лаврентій Зизаній, Памво Беринда та Йов Борецький. Львівське братство виступало на захист політичних прав українських містян, намагалось створити незалежне від магістрату й польської влади самоврядування українського населення міста.

Львівське братство мало право зверхності перед іншими братствами та контролю над духовенством. Йому належала Львівська братська друкарня. Близько 1585 р. в місті з'явилася Львівська братська школа для дітей містян і священників, що утримувалася коштом членів братства. Брат-

Барельєф гербу «Товариства Ісуса» на будинку навпроти костелу єзуїтів. Львів

■ Чи поділяєте ви судження, що братський рух став одним із проявів впливу Реформації? Чому?

Церковні братства — релігійно-громадські організації при православних парафіях на українських і білоруських землях у XVI—XIX ст.

Ставропігія — форма управління в православній церкві, що передбачала незалежність від місцевої ієрархії та підпорядкованість патріархату.

Фрагмент титульної сторінки книги «Анфологон», надрукованої у друкарні Львівського Свято-Успенського братства. 1694 р.

Працюємо з хронологією

1556—1561 р. — створення Пересопницького Євангелія.

Близько 1585 р. — заснування Львівського Свято-Успенського ставропігійського братства.

Аріанська вежа-каплиця біля с. Тихомель (Хмельницька обл.)

Титульний аркуш кальвіністського катехізису, надрукований 1562 р. у Несвізькій друкарні князів Радзивіллів

ство організувало у Львові шпиталь-притулок для непрацездатних, спорудило Успенську церкву. У намаганнях Львівського братства збільшити участь мирян у громадському й культурному житті сучасні дослідники вбачають один із проявів впливу Реформації.

Діяльність Львівського Успенського братства стала прикладом для православних українців інших міст. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. православні братства діяли в Перемишлі, Рогатині, Тернополі, Луцьку, Кременці, Судовій Вишні, Києві та багатьох інших українських містах.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У XVI ст. православна церква на українських землях перебувала в кризовому стані.
- Поширення Реформації стало поштовхом до розвитку релігійного вільнодумства на українських землях і виходу частини віруючих із традиційних церков.
- У 60-х рр. XVI ст. на українських землях набула поширення Контрреформація — рух, розпочатий католицькою церквою для протидії поширенню Реформації.
- Діяльність братств допомагала православним містянам чинити опір релігійно-національним утискам, сприяла національному й культурному пробудженню українського суспільства.

Запитання та завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Закінчіть речення». **Правила гри.** Учитель/вчителька доручає учням та ученицям закінчити речення за змістом розглянутого матеріалу. Перемагає той, хто зробить це швидше за інших і без помилок. Можна організувати змагання команд. **Зразок речень:** 1) «Право патронату» щодо православної церкви полягало в тому, що... 2) У 1573 р. королі Речі Посполитої зобов'язалися дотримуватися... 3) У Речі Посполитій приборчників аріанства називали... 4) Пересопницьке Євангеліє створили в... 5) Церковне братство — це... 6) Львівське Свято-Успенське братство виникло в...
2. Як впливало на розвиток православної церкви «право патронату»? 3. Назвіть прояви впливу на релігійну ситуацію на українських землях реформаційних і контрреформаційних рухів. 4. Визначте роль братств у релігійній ситуації на українських землях.
5. **Колективне обговорення.** Визначте особливості церковного життя на українських землях у XVI ст. 6. Визначте за картою місця діяльності найважливіших православних церковних братств.
7. **Робота в парах.** Розіграйте діалог між польським(-ою) католиком(-чкою) та українським(-ою) православним(-ою) щодо релігійного порозуміння на тогочасних українських землях.

§ 5. Укладення Берестейської церковної унії

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про причину укладення, передумови, сутність і наслідки Берестейської унії; як розвивалася полемічна література; що таке «Берестейська церковна унія», «унійна (греко-католицька) церква», «полемічна література».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Якими були особливості церковного життя на українських землях у XVI ст.? 2. Що таке «право патронату»? Яку роль воно відігравало в церковному житті? 3. Як укладення Люблінської унії вплинуло на церковне життя?

1. Причини й передумови укладення Берестейської церковної унії. Головною причиною укладення **Берестейської церковної унії** став глибокий занепад православного церковного життя на українсько-білоруських землях у складі католицької Речі Посполитої. Ситуація ускладнювалася загрозою поширення протестантизму й посиленням наступу католицизму. Не зупиняючись на боротьбі проти протестантизму, католицизм піддавав нищівній критиці вад руського православ'я. Порятунком від них деякі православні ієрархи вважали перехід православної церкви під підпорядкування Папи Римського.

Тогочасні європейські державні та церковні діячі неодноразово обговорювали питання відновлення єдності християнської церкви. Інтерес до цієї справи особливо посилювався в умовах розгортання Контрреформації. Католицька церква активізувала свої намагання розширити вплив на Сході з метою об'єднання католиків та православних під зверхністю Папи Римського. У Речі Посполитій ідею об'єднання (унії) православної та католицької церков пропагували єзуїти. У 1577 р. польський проповідник-єзуїт Петро Скарга видав книгу «Про єдність церкви Божої під одним пастирем та про грецьке від тієї єдності відступлення», у якій доводив необхідність об'єднання двох церков.

Незважаючи на критичне ставлення до православ'я у своєму творі, П. Скарга відіграв роль натхненника православного релігійного відродження першої половини XVII ст. на українських землях. У відповідь на нього з'явилися численні твори православних письменників-полемістів (про них ви дізнаєтесь у наступних параграфах).

Питання церковної унії представники Папи Римського обговорювали з українсько-білоруською православною знаттю. Загалом вона прихильно ставилася до можливого об'єднання за умови, що воно відбудеться на засадах рівноправності. Завдяки унії знать прагнула оновити православну церкву, наблизити її до потреб часу.

Українсько-білоруські православні єпископи, які поділяли унійні настрої, вбачали в об'єднанні шлях до подолання кризи православної церкви. Вони вважали, що завдяки цьому

■ Якими були передумови укладення Берестейської церковної унії?

Берестейська церковна унія 1596 р. — церковно-історична подія, унаслідок якої більшість ієрархів Київської митрополії перейшла з-під підпорядкування Константинопольського патріархату під зверхність Папи Римського, зберігаючи свої обрядовість, адміністративну структуру, ієрархію, канонічний правопорядок і духовно-культурну спадщину.

Портрет П. Скарги на посаді ректора Вільнюської академії. Невідомий художник. 1699 р.

Із меморандуму православних єпископів до короля Речі Посполитої Сигізмунда III (1594 р.)

Перш за все ми, єпископи, у старших наших, їх милостях патріархах, великі недоладності і недбалість до церков Божих (бачимо)... Саме через це ми, не бажаючи далі перебувати в такій непорядності та під таким їхнім пастирством, однак погодившись... хочемо з допомогою Божою приступити до об'єднання віри й того пастиря одного, головного, якому самим спасителем це довірено, найсвятішого Папу Римського нашим пастирем признати; тільки просимо, аби господар, його милість, нас єпископами... привілеєм його королівської милості... затвердити та закріпити на вічні часи зволів.

? Робота в парях. Обговоріть і визначте, які прагнення православних єпископів наведено в меморандумі.

В українському суспільстві також були противники об'єднання церков, яких очолював князь В.-К. Острозький. Спочатку він ставився до унії прихильно. Князь і його прибічники вважали, що до унії має увійти вся східна церква, а об'єднання — відбутися на засадах рівноправності православної та католицької церков. Проте усвідомлення того, що влада Речі Посполитої та представники Папи Римського прагнуть іншого, перетворило князя на противника унії.

позбудуться принизливої для духовенства залежності від торго-ремісничого люду, об'єданого в братства. Українсько-білоруська православна знать сподівалася, що унія сприятиме досягненню православними фактичної рівності в правах із католиками в Речі Посполитій, дозволить православним ієрархам, як і католицьким, отримати місця в сенаті.

Польська влада всіляко підтримувала прагнення схильних до унії православних ієрархів, підкреслюючи, що єдина віра є чинником зміцнення держави. Церковна унія розглядалася нею як шлях до закріплення українських і білоруських земель під своєю владою.

2. Церковні собори в Бересті 1596 р. та утворення унійної (греко-католицької) церкви.

За підтримки Папи Римського польський король Сигізмунд III у 1596 р. скликав церковний собор у місті Берестя, де мало відбутися урочисте проголошення унії. Для участі в його роботі прибули православні митрополит та його єпископи. Однак уже на початку роботи прихильники унії християнської церкви і традиційного православ'я не знайшли спільної мови й розділилися на два окремі собори. Противники об'єднання на православному соборі засудили діяльність митрополита Михайла Рогози та тих єпископів, які прийняли унію. У свою чергу, митрополит і вірні йому єпископи на своєму соборі офіційно затвердили акт унії православної та католицької церков.

За умовами Берестейської унії **унійна (греко-католицька) церква** зберігала свою обрядовість і звичаї, але визнавала зверхність Папи Римського як першоієрарха всієї християнської церкви.

Проте, відповідно до папських документів, унія розглядалася не як об'єднання двох окремих церков, а як «примирнення і навернення руських єпископів до католицької церкви» після «засудження й відкинення ересей, помилок і схизм». Тобто приєднувалася не руська церква, а сукупність окремих єпископів та вірних до римської церкви.

Ця обставина сприяла посиленню критики унії її противниками. Водночас єпископи — прибічники об'єднання тримали свої приготування в таємниці й практично позбавили можливості участі широких кіл православних вірян. Це стало однією з головних причин зростання опору унії.

Учасники обох соборів у Бересті після невдалих спроб знайти порозуміння прокляли одне одного. Це започаткувало болісний поділ Київської митрополії на унійну та православну частини, що спричинило тривале релігійне протистояння в українському суспільстві.

Розпочалася тривала боротьба «Русі з Руссю» (як називали її сучасники) — між православними і греко-католиками. Проголошеного зрівняння в правах греко-католиків і католиків не відбулося. Обіцяних місць у сенаті греко-католицькі єпископи не отримали. У ситуації чин-

ності «права патронату» в Речі Посполитій від світської влади залежало, яка саме церква (греко-католицька чи православна) існуватиме на підвладній їй території.

У складних умовах загострення протистояння на ґрунті віросповідання греко-католицьке духовенство чинило опір спробам католицької церкви за допомогою унії окатоличити й полонізувати українське населення. Відстоюючи національну ідентичність, греко-католицька церква довела, що вона є українською церквою.

Українська православна церква, яка після унії перебувала у складному становищі, не скорилася й продовжувала шукати шляхи для свого оновлення. У цьому вона спиралася на підтримку українських православних шляхтичів, містян і нової суспільної верстви — козацтва. Захист православ'я став одним із головних гасел українського народу в національно-визвольній боротьбі першої половини XVII ст.

3. Розвиток полемічної літератури. У XVI — першій половині XVII ст. на українських землях значного поширення набули твори **полемічної літератури**. Їхні автори намагалися спростувати позиції своїх противників.

У той час, коли обговорювалася ідея унії православної та католицької церков, першим на українських землях осередком антикатолицької полеміки стало місто Острог.

На заклики П. Скарги до унії церков православні відповіли «Посланням до латинян із їх же книг», написаним у 1582 р., імовірно, аріанином Іваном Мотвилом за дорученням князя В.-К. Острозького, та творами ректора Острозької школи Герасима Смотрицького «Ключ Царства Небесного» і «Календар римський новий», виданими в 1587 р. У названих працях Г. Смотрицький критикував католицизм, обґрунтовував шкідливість календарної реформи Папи Григорія XIII. Іван Франко назвав твори Г. Смотрицького «га-

Унійна (греко-католицька) церква — церква, що діє у складі католицької церкви, зберігаючи спільні з православними церквами обрядовість і звичаї.

Після укладення Берестейської церковної унії 1596 р. греко-католицьку церкву титулували «унійна церква», у XVII ст. — «руська унійна церква». Назву «греко-католицька церква» запровадила в 1774 р. імператриця Марія-Терезія для підданих західноукраїнських земель, що перебували у складі Австрії.

Полемічна література — літературно-публіцистична творчість, у якій обговорювалися проблемні питання церковно-релігійного та національно-політичного змісту на українських землях XVI—XVII ст.

Із твору Герасима Смотрицького «Ключ Царства Небесного» (1587 р.)

...Учителі костюлу римського... як усно (з) кафедр костюлів, так і письмово з верстатів друкарських, і багатьма активними діями з великою кількістю й потужним старанням, обминаючи своїх, котрі від їх костюла, узнавши в ньому щось непристойне, відступивши, звертаються до вас, народи руські, різними методами, засобами, підносячи честь, святолюбність, багатство і над всіма під небом зверхність своїх католиків римських і від них встановлені закони і віру також, а ваших патріархів грецьких і від них державну віру і закон, із вами спільно, недовірством, глупством, відступництвом змішавши, перед очима вашими явно топчуть ногами і закликають вас до єдності.

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, до чого автор привертає увагу в наведеному уривку.

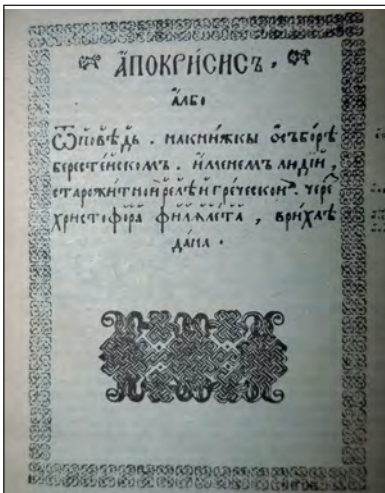
- Чи погоджуєтеся ви з оцінкою полемічної літератури цього періоду І. Франком, наведеною в тексті параграфа?

Іван Вишенський, який був ченцем Афонського монастиря в Греції, надсилав звітні листи в Україну. У них він висловлювався проти з'єднання православної і католицької церков, окатоличення й колонізації українського населення. У 1600—1601 рр.

І. Вишенський написав «краткословний отвіт» П. Скарзі. На думку українського літературознавця ХХ ст. Д. Чижевського, стиль полемічних творів І. Вишенського «наближається до кращих взірців барокового стилю». Знавець творчості полеміста І. Франко присвятив йому свою поему «Іван Вишенський».

Працюємо з хронологією

1596 р. — укладення Берестейської унії.

Перша сторінка «Апокрисису» (грец. «відповідь») Христофора Філалета. Це один із перших антиунійних полемічних творів кінця XVI ст.

рячим покликом до духовної діяльності», звертаючи увагу на їхній вплив на тогочасну українську спільноту.

Серед найвідоміших православних письменників-полемістів були «Клірик Острозький», Мелетій Смотрицький, Стефан Зизаній, Захарія Копистенський, Іван Вишенський.

В антиунійній полемічній літературі початку XVII ст. вирізнявся твір «Пересторога» невідомого автора, у якому знайшли відображення ідеї гуманізму.

Від прибічників унії в полеміці брав активну участь один із її головних організаторів Іпатій Потій.

Літературні дискусії письменників-полемістів мали значний вплив на тогочасне українське суспільство й демонстрували, які питання хвилювали його найбільше.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Укладення Берестейської унії 1596 р. призвело до появи унійної (греко-католицької) церкви. Водночас в українському суспільстві загострилися протистояння та суперечки на ґрунті віросповідання.
- Розвиток полемічної літератури відображав існування в суспільстві досить розвинених культурних норм ведення суперечок і прагнення силою слова довести свою позицію протилежній стороні.

Запитання та завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Три речення». **Правила гри.** Учитель/вчителька об'єднує учнів та учениць у групи та доручає за визначений час сформулювати й передати зміст певного питання трьома простими реченнями. Перемагає та група, чиї речення найкраще відобразать зміст матеріалу.
2. Визначте причини й передумови укладення Берестейської церковної унії. 3. Як відбулося утворення унійної (греко-католицької) церкви? 4. Поясніть, як ви розумієте вислів, що Берестейська унія започаткувала тривалу боротьбу «Русі з Руссю». 5. Якими були особливості розвитку тогочасної полемічної літератури та її значення для українського суспільства?
6. Покажіть на карті місце підписання Берестейської церковної унії. 7. Порівняйте дати укладення Люблінської та Берестейської уній. Скільки років їх розділяє? Чи існує зв'язок між ними? Чому? Складіть свої пропозиції щодо того, як краще запам'ятати ці дати. 8. **Робота в парах.** Охарактеризуйте Берестейську церковну унію за наведеним планом: 1) причини укладення; 2) передумови укладення; 3) дата підписання; 4) основні положення; 5) результати; 6) наслідки унії.
9. **Робота в малих групах.** Розв'яжіть історичну задачу. У протистоянні між православними і греко-католиками після укладення Берестейської унії протестантські громади допомагали православним. Чим, на вашу думку, це обумовлювалося? Яких засобів відстоювання своїх прав протестанти могли навчити останніх? 10. **Робота в малих групах.** Розіграйте діалог прибічників і противників укладення Берестейської церковної унії. (За необхідності зверніться до додаткових джерел.)

§ 6. Церковне життя в першій половині XVII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: яким був вплив Берестейської церковної унії 1596 р. на церковне життя українських земель; про боротьбу за відновлення православної ієрархії; як діяльність митрополита П. Могили сприяла зміцненню православної церкви; про становлення греко-католицької церкви; що таке «Пункти для заспокоєння руського народу», «єпархіальні собори», «митрополича консисторія», «Катехізіс», «Василіянський орден».

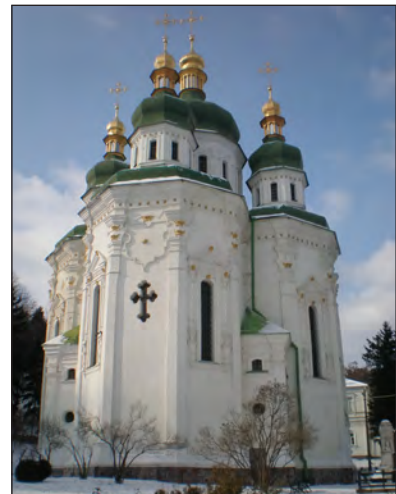
ПРИГАДАЙТЕ: 1. Якими були характерні риси становища православної церкви на українських землях у XVI ст.? 2. Назвіть передумови укладення Берестейської унії. 3. Як ви вважаєте, чому після укладення Берестейської унії чимало українських вірян її не сприйняли?

1. Вплив Берестейської унії на церковне життя українських земель. Укладення Берестейської унії спричинило розкол між прихильниками православної та унійної (греко-католицької) церков в українському суспільстві. Одразу після укладення унії король Сигізмунд III видав універсал із вимогою до всього православного духовенства й віруючих визнати унію. Користуючись «правом патронату», він надавав єпископські кафедри лише тим, хто визнав унію, фактично ліквідувавши православну ієрархію. На місцях у православних силою відбирали церкви й монастирі та передавали унійцям (греко-католикам). Проте православні чинили цьому опір. Так, коли в 1599 р. король призначив унійного (греко-католицького) митрополита Іпатія Потія архимандритом Києво-Печерської лаври, містяни й козаки не пустили його до монастиря. У 1609 р. озброєні кияни напали на Видубицький монастир, де сховався намісник унійного (греко-католицького) митрополита Антоній Грекович. За підтримки влади він мав намір захопити Софійський собор і Києво-Печерську лавру. Проте в 1618 р. козаки рішуче виступили проти нього, схопили та втопили в Дніпрі. Унаслідок боротьби православної шляхти на сеймі Речі Посполитої Сигізмунд III визнав Києво-Печерську лавру за православними.

Упродовж 1618—1625 рр. унійну церкву в Києві фактично розгромили. У наступному десятилітті влада унійного митрополита в місті обмежувалася маетками Видубицького монастиря.

Київська митрополія розкололася на визнану польською владою унійну греко-католицьку («з'єднану») і нелегальну, не визнану владою й патронами-католиками православну («нез'єднану») церкви. Після собору 1596 р. унійними стали Київська, Полоцька, Пінська, Луцька, Берестейсько-Володимирська та Холмська єпархії. У цих умовах православ-

■ Чи є правильним судження про значний вплив Берестейської унії на церковне життя в тогочасній Україні? Наведіть факти, які підтверджують вашу точку зору.

Георгіївський собор Видубицького монастиря. Сучасний вигляд

? Опишіть особливості архітектури зображеної пам'ятки.

Хрест, переданий П. Конашевичем-Сагайдачним Богоявленській церкві Братського монастиря в Києві

Митрополит Йов Борецький.
Художник Г. Зорик. 2011 р.

на церква в Україні збереглася завдяки підтримці вірян. На захист православ'я піднялися братства. Їх члени склали колективні протести щодо дій унійців (греко-католиків) і їхніх протекторів на сеймики й Вальний сейм Речі Посполитої, вели процеси за церковне майно й подавали відповідні матеріали сеймовим послам. Підставою для дій і виступів на захист православ'я представників інших верств стала традиція гарантування королями Речі Посполитої права на свободу совісті в межах своєї держави.

У травні 1599 р. з ініціативи Віленського братства утворився союз православних та протестантів для спільного захисту своєї свободи віросповідання.

Активно вела боротьбу за свої права українська православна шляхта на Вальних сеймах Речі Посполитої. У 1601 та 1603 рр. православні послы разом із протестантами зірвали роботу сеймів. Після участі української шляхти у збройному виступі проти короля (1606—1607 рр.) сейм прийняв рішення, що православним не можуть чинитися перешкоди у відправі богослужінь, і підтвердив права та привілеї церковних православних братств. У 1609 р. сейм визнав існування в Речі Посполитій як унійного (греко-католицького), так і православного духовенства. Утиски будь-кого з них мали каратися на державному рівні. Велике значення мало прийняте в 1618 р. рішення сейму, що нікого не можна силою примушувати змінювати віру.

Проти православних на місцях, як і раніше, часто чинили свавілля й примус. Монастирі й церкви передавали унійцям (греко-католикам), православну шляхту обмежували в правах, не допускали до участі в роботі магістратів православних містян.

2. Боротьба за відновлення ієрархії православної церкви.

На початку 20-х рр. XVII ст. важливу роль у захисті православної церкви на українських землях відіграли козаки. Гетьман реєстрового козацтва П. Конашевич-Сагайдачний разом з усім Військом Запорозьким вступив до Київського братства. Він підтримав ідею, що виникла у православних колах, про відновлення православної ієрархії без згоди влади Речі Посполитої. Для цього було вирішено скористатися приїздом до Києва в 1620 р. Єрусалимського патріарха Феофана III. Його охорону забезпечував гетьман П. Конашевич-Сагайдачний.

На прохання православних містян, козаків і шляхти в 1620 р. патріарх Феофан III висвятив Київським митрополитом Йова Борецького, а також луцького, берестейсько-волондимирського, холмського, перемишльського, полоцького й турово-пінського єпископів. Таким чином, було відновлено православну ієрархію.

Влада Речі Посполитої відмовилася визнати висвячених за допомогою козацтва православних ієрархів, вбача-

ючи в цьому порушення королівського «права патронату». Розпочалася тривала боротьба, у якій важлива роль належала козацтву, що на той час являло собою досить впливову силу. Лише в 1632 р. під час обрання нового короля Речі Посполитої Владислав IV погодився офіційно визнати ієрархів православної церкви.

Це рішення увійшло до складених у 1632 р. «Пунктів для заспокоєння руського народу». За ними відновлювалося право обирати православного митрополита «за давніми правами та звичаями — шляхтою, духовенством та обивателями грецької віри, які не перебували в унії». Підтверджувалося визнання за православними Києво-Печерської лаври. Унійці отримували сім епархій, православні — п'ять. Православним гарантувалися свобода богослужіння, право посідання міських урядів, право споруджувати та відбудовувати церкви, шпиталі, школи, друкарні, об'єднуватися в церковні братства.

3. Діяльність митрополита П. Могили щодо зміцнення православної церкви. Після 1632 р., коли Владислав IV узаконив православну церкву, привілей на Київську митрополію він надав архімандриту Києво-Печерської лаври Петру Могилі.

Ставши митрополитом київським і галицьким, П. Могила спрямував свою діяльність на оновлення православної церкви. Перш за все він упорядкував церковне життя. Відтепер жоден єпископ не міг посісти кафедру без згоди митрополита. За розпорядженням П. Могили було проведено ретельну перевірку дотримання церковних канонів під час призначення всіх рядових священників і видання їм нових свідоцтв із детальним визначенням обов'язків.

П. Могила (ліворуч навколішках). Розпис церкви Спаса на Берестові в Києві

- Чи можна стверджувати, що церковні реформи П. Могили позитивно вплинули не лише на православну церкву, а й на все тогочасне українське суспільство? Чому?

Петро Могила (1596—1647) походив із молдавського князівського роду. Він здобув освіту у Львівській братській школі та кількох західноєвропейських університетах. П. Могила служив у польському війську, брав участь у Хотинській війні 1621 р., а в 1625 р. прийняв чернецтво. Спочатку він був архімандритом Києво-Печерської лаври, а потім — митрополитом київським і галицьким. Чимало зусиль П. Могила доклав для легалізації православної церкви, домігся повернення захоплених унійцями монастирів і церков (Софійського собору й Видубицького монастиря в Києві тощо). Його зусиллями й коштами було вперше капітально відреставровано Софійський собор і багато споруд Києво-Печерської лаври. П. Могила був ініціатором створення Київської (Києво-Могилянської) колегії (1632 р.), її відділень у Вінниці, Кременці й Гощі та відкриття Слов'яно-греко-латинської академії у столиці Молдавського князівства місті Ясси в 1640 р. Йому належить важлива роль в оновленні православного богослов'я та зміцненні православної церкви в Україні.

Митрополит Петро Могила. Невідомий художник

Для контролю за станом церковного життя й поведінкою духовенства до парафій монастирів і єпископів направляли спеціальних «митрополичих намісників» і «візитаторів». Запроваджувалися спеціальні іспити на знання пастирських обов'язків для священників. Для вирішення поточних питань у єпархіях щорічно скликали з'їзди священників — **єпархіальні собори**. Із метою ліквідації звичаю вирішення позовів серед духовенства світськими судами П. Могила заснував **митрополичу консисторію** — церковний судовий орган.

Митрополит Іпатій Потій. Невідомий художник. XVII ст.

Митрополит Йосип-Вельямін Рутський. Невідомий художник. До XIX ст.

Митрополит упорядкував відносини із церковними братствами, примусивши їх зважати на його владу. П. Могила домогся послаблення негативного впливу «права патронату» на церковну організацію. Було чітко визначено права й обов'язки патронів, закріплено парафії за впливовими патронами з православної шляхти або братствами. Митрополит залишав за собою право відмови висвячувати на церковні посади запропонованих патронами негідних осіб.

П. Могила та його сподвижники підготували новий православний **Катехізіс** («Православне ісповідання віри») із викладом основ християнського віровчення, що був затверджений Київським православним церковним собором, полемічний твір «Літос, або Камінь» і «Требник», де визначалися основи віровчення та обрядовості православної церкви.

4. Становище унійної (греко-католицької) церкви.

Становлення унійної (греко-католицької) церкви відбувалося досить успішно завдяки підтримці влади Речі Посполитої та Папи Римського. Однак нерідко воно супроводжувалося утисками й насильством над православними. Водночас обіцяних місць у сеймі Речі Посполитої унійні (греко-католицькі) єпископи не отримали.

Наступником першого унійного митрополита М. Рогози став **Іпатій Потій**. Він активно залучав до унійної (греко-католицької) церкви українську шляхту. Так, у 1603 р. завдяки його наполегливості унійцями (греко-католиками) стали представники 50 родів волинської шляхти. У 1605 р. І. Потій отримав від короля Сигізмунда III право зверхності над усіма церквами «гречеського та руського обрядів» на території Речі Посполитої. Він заснував першу греко-католицьку семінарію у Вільні та школу в Бересті. І. Потій був автором багатьох полемічних творів і проповідей на захист католицизму.

Реформи устрою унійної (греко-католицької) церкви здійснив його наступник митрополит **Йосип-Вельямін Рутський**. Для покращення рівня освіти унійного (греко-католицького) духовенства він домогся від Папи Римського дозволу навчатися в західноєвропейських католицьких семінаріях. Прагнучи перешкодити колонізації та окатоличенню українців і білорусів, Й.-В. Рутський у 1615 р. за дозволом Риму зрівняв статус унійних (греко-католицьких) і єзуїтських шкіл. У 1617 р. за зразком католицького чернецтва митрополит здійснив реорганізацію унійного (греко-католицького) чернецтва, об'єднавши його у Василіянський орден. За його наполяганням ченці-василіяни майже при кожному своєму монастирі засновували школи.

Після відновлення православної церкви в 1621 р. митрополит Й.-В. Рутський розпочав переговори з її владиками про примирення і створення в Речі Посполитій для

об'єднаних православної та унійної (греко-католицької) церков окремого Київського патріархату, підпорядкованого Риму. Однак це не підтримала більшість православних вірян та ієрархів.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Унаслідок Берестейської унії православна церква опинилася у важкому становищі. Вистояти вона змогла лише завдяки широкій підтримці православних вірян.
- Відновлення ієрархії православної церкви відбулося значною мірою завдяки підтримці козацтва, що поступово набувало ролі захисника й виразника прагнень українського народу.
- Реформи митрополита П. Могили вивели православну церкву з кризи, піднесли її авторитет у суспільстві.
- Унійна (греко-католицька) церква в цей період переживала своє становлення. Зміцненню її устрою сприяли церковні реформи її митрополита Й.-В. Рутського.

Запитання та завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Словесний теніс». **Правила гри.** Учитель/вчителька об'єднує учнів та учениць у пари та оголошує тему, за якою відбудеться гра. Один учень/учениця ставить запитання за темою, другий відповідає на нього, після чого ставить своє запитання, і т. д. Запитання мають передбачати коротку відповідь («Перелічіть причини...», «Назвіть передумови/прояви/характерні ознаки/результати/наслідки...», «Що таке...», «Кого називали...» тощо). Перемогу здобуває учень/учениця, що надасть більше правильних відповідей.
2. Укажіть зміни, що відбулися в церковному житті українських земель після Берестейської унії. 3. Як було відновлено православну церковну ієрархію? 4. Що П. Могила зробив для зміцнення православної церкви? 5. Укажіть особливості становища унійної (греко-католицької) церкви в цей період.
6. Покажіть на карті православні та унійні (греко-католицькі) єпархії Київської митрополії після Берестейської унії. 7. **Колективне обговорення.** Що було спільного й відмінного в церковному житті на українських землях до і після Берестейської унії?
8. **Робота в парах.** Обговоріть і запропонуйте розв'язання до наведеної історичної задачі. Звертаючи увагу на швидкоплинність і марність «світу цього», П. Могила закликав співвітчизників робити добрі справи, не шкодувати кошти на церкви і школи, підтримувати своїх духовних служителів, сиріт і убогих, і сам утверджував ці принципи своєю діяльністю. За заповітом він матеріально забезпечив Київський колегіум і передав йому свою бібліотеку. Решту майна він віддав Києво-Печерській лаврі, іншим монастирям, церквам і шпиталям. Сучасники називали його «безцінним надбанням руського народу». Поясніть наведену характеристику П. Могили сучасниками. Якими моральними цінностями він керувався? Чи є вони актуальними зараз? Дайте розгорнуту відповідь.

Працюємо з хронологією

- 1620 р.** — висвячення Єрусалимським патріархом Феофаном III нової православної ієрархії Київської митрополії.
- 1632 р.** — узаконення королем Владиславом IV православної церкви.

Титульна сторінка «Требника» П. Могили. 1646 р.

§ 7. Культура України XVI ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про умови розвитку культури України в цей період та формування української мови; якими були здобутки шкільництва, книговидання, літератури, архітектури й образотворчого мистецтва; що таке «слов'яно-греко-латинська школа», «колегія», «академія», «Острозька Біблія», «ордер», «гравюра».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Як у другій половині XIV — XV ст. на українських землях розвивалася освіта? 2. Що таке «сім вільних наук»? 3. Назвіть події, які започаткували українське книговидання. 4. Укажіть здобутки української літератури другої половини XIV — XV ст. 5. Що таке архітектура? 6. Дайте визначення понять «іконопис», «фреска» і «книжкова мініатюра». 7. Назвіть пам'ятки архітектури й образотворчого мистецтва другої половини XIV — XV ст. 8. Із курсу зарубіжної літератури з'ясуйте, що вам відомо про характерні риси ренесансної культури та літератури.

- Визначте умови розвитку української культури в цей період.

1. Умови розвитку української культури в XVI — першій половині XVII ст. Формування української мови. У XVI ст. тривав подальший розвиток культури України. Проте умови, у яких він відбувався, були не дуже сприятливими.

Важливою передумовою успішного розвитку культури будь-якого народу є наявність власної держави. Її відсутність в українців у цей період спричинила залежність розвитку культури від політики урядів країн, у складі яких перебували українські землі.

Унаслідок Люблінської унії 1569 р. більша частина українських земель опинилася в межах однієї держави. Це, з одного боку, сприяло їх культурному зближенню, а з іншого — спричинило процеси полонізації та окатоличення українців. Важливе місце в культурному розвитку цього періоду належало церкві. Укладення Берестейської унії 1596 р. призвело до поглиблення кризи православної церкви та втрати нею свого привілейованого становища в суспільстві, що негативно позначилося на розвитку української культури.

У XVI ст. писемну мову українців і білорусів називали «руською». У Великому князівстві Литовському вона була офіційною мовою, якою були написані Литовські статuti, здійснювалося діловодство в судах і установах тощо.

У текстах багатьох тогочасних документів дослідники визначають вплив усної народної мови. Вважається, що в цей час у «руській мові» «під впливом усного народного мовлення» з'явилися нові риси. На думку сучасних дослідників, у 1570—1670 рр. «руська мова» часто була фактично тотожною польській мові в лексиці та синтаксису, але її фонетика й морфологія спиралася на «руське» підґрунтя. Виразним символом, який підкреслював її «руськість»,

У XVI — першій половині XVII ст. українська культура зазнавала впливу культурно-ідеологічних течій, що панували в цей час у Європі. Із заходу на схід українськими землями поширювалися віяння, пов'язані з Відродженням, Бароко, Реформацією та Контрреформацією. Українські культурні діячі, сприймаючи нові європейські ідеї цієї доби, шукали в них шляхи розв'язання тогочасних проблем своєї Батьківщини.

була кирилиця. При цьому «руська мова», або староукраїнська літературна мова, була досить далекою від тієї народної мови, якою розмовляло українське населення. Варто також звернути увагу, що «руська мова» вважалася світською «простою» мовою на протигагу церковнослов'янській.

Однією з перших книг, перекладених із церковнослов'янської староукраїнською літературною мовою, стало Пересопницьке Євангеліє. Переклад здійснили за **меценатства** волинської княгині Анастасії Заславської-Гольшанської та князів Івана і Федора Чарторийських — відомих захисників православ'я. Його авторами були архімандрит Пересопницького монастиря Григорій і син священнослужителя з міста Сянок Михайло Василевич. Вони не просто замінювали слова церковнослов'янської мови або неслов'янського походження на зрозумілі тогочасним українцям розмовні, але й наводили їхні тлумачення й добирали синоніми.

Деяко пізніше з'явилися інші переклади біблійних текстів тогочасною народною українською мовою — Крехівський Апостол (після 1563 р.), Житомирське Євангеліє (1571 р.) тощо.

2. Освіта, література і книговидання. У XVI ст. на українських землях, як і в попередні часи, при церквах і монастирях діяли початкові школи. Дяки, що вчителювали там, навчали дітей читання й письма церковнослов'янською мовою, арифметики й співу. Діти заможних верств суспільства здобували домашню освіту. Крім читання, письма й арифметики, вони вивчали латину та грецьку мови, основи філософії.

У 70-х рр. XVI ст. на українських землях з'явилися нові заклади середньої освіти. У Європі в цей час виникали середні школи, де навчали латини і «семи вільних наук» — граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії та музики. В Україні навчальними закладами такого типу стали слов'яно-греко-латинські школи.

Першу таку школу створив князь В.-К. Острозький у своєму замку в Острозі близько 1576 р. Він також організував тут друкарню, науковий гурток і започаткував вивчення в цій школі основ філософії. Це означало, що Острозька школа давала початки вищої освіти. Одночасно із цим за підтримки князя запрошені ним українські та грецькі мовознавці й богослови готували переклад Біблії церковнослов'янською мовою для подальшого друку. Створений князем В.-К. Острозьким освітній, науковий і видавничий осередок сучасники з повагою називали **академією**, «Волинськими Афінами», тримовним ліцеєм, греко-слов'янським училищем.

Острозька академія існувала завдяки племінниці князя Гальшки (Ельжбети) Острозької. У 1579 р. вона заповіла

Пам'ятник Анастасії Заславській-Гольшанській у м. Дубровиця (Рівненська обл.)

Меценат — заможний покровитель наук і мистецтв.

Знак на честь відкриття Острозької академії в м. Острозь (Рівненська обл.)

Академія — назва вищого навчального закладу в Європі XVI ст.

Гальшка (Ельжбета) Острозька.
Художник Ю. Нікітін

Гальшка (Ельжбета) Острозька — княгиня з роду Острозьких, стала меценаткою культури, засновницею Острозької академії. Сучасники називали її однією з найгарніших жінок XVI ст. Проте підтвердити це неможливо через відсутність жодного тогочасного портрета Гальшки. В офіційних документах вона записана під ім'ям Ельжбета. Проте в історію жінка увійшла під своїм народним ім'ям — Гальшка. У своєму недовгому житті вона страждала від нещасного кохання. Її доля знайшла відображення у творах багатьох українських, польських, російських, чеських літераторів та істориків. Гальшка померла в 1582 р. у віці 43 років. Наприкінці життя вона прийняла православ'я. Пам'ять про меценатство княгині зберігається в сучасному Національному університеті «Острозька академія». У межах святкування Днів університету проводиться конкурс «Гальшка року».

Колегія (колегіум) — назва середнього й вищого навчального закладу в Європі XVI ст.

Першу на українських землях колегію єзуїти заснували в 1575 р. в Ярославі (нині територія Польщі). До колегій приймали на навчання дітей різних станів і віросповідань. Головним предметом у них була латинська мова, якою викладали інші предмети із «семи вільних наук». Також вивчалася грецька, а в Луцькій колегії і «руська» мови. Усі колегії мали свої бібліотеки, бурси (притулки для бідних студентів), шкільні театри та аптеки. При Львівській та Перемишльській колегіях існували друкарні. Навчання було безкоштовним.

свої кошти на утримання шпиталю та академії в Острозі. Гальшка (Ельжбета) Острозька стала однією з відомих покровительок культури України XVI ст.

Острозька академія стала першим на українських землях навчальним закладом, де розпочався процес поєднання власної греко-слов'янської та західноєвропейської латинської культурних традицій. Продовжився цей процес у братських школах. Перша така школа на українських землях виникла близько 1585 р. при Львівському братстві. В основі діяльності всіх братських шкіл був статут Львівської школи. Метою братських шкіл стало надання освіти, яка ґрунтувалася б на власних культурних традиціях і водночас не поступалася за якістю західноєвропейським школам.

Одночасно з братськими (православними) школами на українських землях існували єзуїтські (католицькі), протестантські й унійні (греко-католицькі) школи (**колегії**).

У цей період розвивалися різні жанри літератури. Під впливом західноєвропейського Відродження поширилася новолатинська поезія. Її представники дотримувалися ідеалів гуманізму, часто зверталися до образів Античності, писали свої твори латиною. Одним із кращих творів цього жанру є написана в 1584 р. поетом Себастьяном Кльоновичем поема «Роксоланія». У ній змальовано побут і звичаї українського селянства, описано природу України, Львів, Київ та інші міста, наведено зразки українського фольклору латиною.

У XVI ст. успішно розвивалося книговидавництво. Значний внесок у його становлення зробив московський першодрукар Іван Федорович. Переїхавши до Львова, він коштом Львівського братства видав у 1574 р. свої перші на українських землях книги — «Апостол» (найстаріша відома нині книга, що вийшла друком на українських землях) і «Буквар» (перший у Східній Європі друкований підручник).

Особливо плідною була діяльність І. Федоровича в Острозі, куди його запросив працювати князь В.-К. Острозький. У 1581 р. він надрукував тут Острозьку Біблію — перше повне видання Біблії церковнослов'янською мовою, що вважається шедевром друкарського мистецтва.

Крім Острозької друкарні, великою стала друкарня Львівського братства, що розпочала свою роботу в 1586 р. Її було створено на основі друкарні І. Федоровича, викупленою братством після смерті друкаря.

3. Архітектура й містобудування. У XVI ст. на українських землях спостерігався розквіт архітектури. Відновлювалися зруйновані міста, засновувалися нові, зводилися храми, монастирі, будувалися оборонні й житлові споруди. Тогочасні будівельники намагалися зберегти давні традиції та поєднати їх із новими рисами європейського ренесансного стилю.

Головним об'єктом художньої уваги ставав фасад будівлі, який прикрашали **ордери**, декоративно-орнаментальне ліплення тощо. Пам'ятки архітектури цієї доби збереглися в Луцьку, Кам'янці-Подільському, Жовкві, Бродях та Львові. Унікальною пам'яткою ренесансного зодчества вважаються споруди на площі Ринок у центральній частині Львова — Чорна кам'яниця, будинок Корнякта, пам'ятки, пов'язані з діяльністю Львівського братства, — Успенська церква, вежа Корнякта, каплиця Трьох Святителів, створені в 60-х рр. XVI — XVII ст.

Постійні загрози нападів ворогів обумовлювали необхідність спорудження приватних і державних фортець або замків, за стінами яких могли знайти захист не лише їхні жителі, але й населення прилеглих земель. Чимало замків, збудованих у Середньовіччі, не відповідали вимогам часу і в першій половині XVI ст. були перебудовані. Значної реконструкції зазнали замки Луцька, Кременця, Мукачєва, Вінниці, Меджибожа, Кам'янця-Подільського тощо.

Деякі православні монастирі на західноукраїнських землях також оточувалися стінами з вежами й відігравали роль фортець. На Волині такими фортецями стали монастирі в селищах Межиріч і Дермань. Дерманський монастир розташовувався на високому пагорбі й був обнесений семиметровими стінами, біля яких проходив наповнений водою рів із перекидним мостом. До фортеці монастиря можна було потрапити через триярусну вежу, яка також слугувала дзвіницею.

До відомих пам'яток православної церковної архітектури XVI ст. належали Богоявленська церква в Острозі та Троїцька церква в Межирічі. Обидва храми були хрестовокупольними і продовжували давньоруські будівельно-архітектурні традиції. Однак тогочасні умови життя також змусили пристосовувати ці церкви до оборони.

Сторінка «Порядку шкільного» — статуту Львівської братської школи 1586 р.

Ордер — вид архітектурної композиції, що складається з вертикальних колон і горизонтальних частин у відповідному стилізовому оздобленні.

Каплиця Трьох Святителів у Львові. Сучасний вигляд

- Порівняйте розвиток образотворчого мистецтва українських земель другої половини XIV — XV та XVI ст. Чи є правильним судження про появу в ньому нових рис? Поясніть свою думку.

Різдво Христове.
Ікона із с. Трушевичі (Львівська обл.). Середина XVI ст.

Гравюра — друкований відбиток на папері з малюнка, вирізьбленого на дошці.

Особливе місце за своїм оздобленням посідає Пересопницьке Євангеліє. У ньому крім заставок та ініціалів, майстерно виконаних у формі традиційного геометричного орнаменту, є чотири мініатюри із зображенням євангелістів. Кожну мініатюру прикрашено багатим рослинним орнаментом. Особливої урочистості надають мініатюрам та орнаментом Пересопницького Євангелія золоте тло та яскраві кольори — синій, червоний, зелений.

4. Образотворче мистецтво. Українське малярство цього періоду здобуло велике визнання. Більшість творів живопису відображала церковну тематику (фрески, ікони). Картини або портрети побутового характеру в цей час зустрічалися рідко. Митці продовжували розвивати давньоруські традиції. Проте в портретному живописі відчувався вплив західноєвропейського, італійського й німецького мистецтв.

У XVI ст. українські митці, як і раніше, багато працювали в Польщі. Зокрема, збереглися фрески на євангельські сюжети, виконані ними у храмах і спорудах Вавеля в Кракові. Однак від кінця XVI ст. їх витісняли італійські та німецькі митці. Це було пов'язане з тим, що католицьке духовенство засуджувало діяльність православних «схизматиків» у костьолох.

У тогочасному українському іконописі панівними залишалися традиції Русі, але почали з'являтися й нові риси. Майстри більше уваги приділяли побутовим деталям, посилюючи тим самим реалістичні елементи. Пози зображених стали більш природними, а деталі одягу набули конкретності. Найбільшого визнання в цей час здобули львівська й перемишльська школи іконопису. Видатними творами середини XVI ст. вважаються ікони «Поклоніння волхвів» із села Бусовиська та «Різдво Христове» із села Трушевичі.

У XVI ст. успішно розвивалося українське різьбярство. Переважало різьблення по дереву, інколи зустрічалося різьблення на мармурі. Здебільшого це були надгробні монументи й плити.

Високого рівня розвитку досягла книжкова мініатюра — виконані фарбами невеликі кольорові зображення в рукописних книгах. У XVI ст. значно посилилися впливи на оформлення рукописних книг народного мистецтва — часто використовувалися мотиви, запозичені з народного ткацтва, різьблення по дереву та настінних розписів.

У другій половині XVI ст. після поширення книгодрукування почало розвиватися мистецтво **гравюри**. Першими українськими гравюрами вважають ілюстрації до «Апостола» й «Букваря», виданих у Львові І. Федоровичем.

В українському малярстві другої половини XVI ст. відбувалися процеси відокремлення портрета від іконопису й перетворення його на самостійний жанр мистецтва. Це було пов'язано з новим розумінням образу людини, поширенням гуманістичних ідей Відродження та зрушеннями, що відбувалися в розвитку українського суспільства. На жаль, імена більшості тогочасних майстрів портрета не збереглися. Найвідомішими творами українських митців цього періоду є портрети князя, магната і вченого Яна Гербурта та В.-К. Острозького.

Талановитим художником-портретистом став Войцех Стефанович зі Львова. Під час візиту до міста короля Речі Посполитої Стефана Баторія в 1578 р. він виконав його портрет, за що отримав титул королівського придворного маляра. Портрет створений майже з документальною достовірністю, у ньому відчутна властива майстрові глибока спостережливість у вивченні натури.

Працюємо з хронологією

1574 р. — видання «Апосто-лу» — найстарішої відомої книги в Україні.

Близько 1576 р. — виникнення Острозької академії.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У XVI ст. «руська мова» під впливом усного народного мовлення розвивалася як староукраїнська літературна мова.
- У другій половині XVI ст. на українських землях з'явилися навчальні заклади різних типів. Це дозволяло здобувати освіту представникам різних станів і сприяло формуванню відносин високого для свого часу рівня освіти.
- Здобутки книговидання, літератури, архітектури й образотворчого мистецтва відображали розвиток як власне культури, так і всього українського суспільства в цей період.

Стефан Баторій. Художник В. Стефанович. 1576 р.

Запитання та завдання

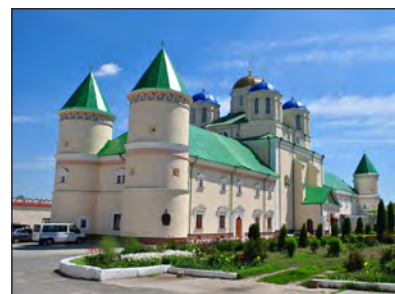
1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Історична абетка». **Правила гри.** Учитель/учителька називає одну букву. Учні та учениці парами або малими групами за визначений час складають перелік термінів, що починаються на цю букву, за змістом розглянутої теми. Перемагають ті пари або малі групи, чий перелік матиме менше помилок і буде довшим.
2. Що серед умов розвитку культури України в цей період впливало на неї позитивно, а що — ні? Чому? 3. Назвіть досягнення української мови в цей час. 4. Наведіть факти, що свідчать про здобутки освіти в тогочасній Україні. 5. Які явища свідчать про успіхи літератури й книговидання цього періоду? 6. Чим уславилися тогочасні архітектура й містобудування? 7. Визначте характерні риси розвитку образотворчого мистецтва на українських землях у цей час.
8. Покажіть на карті місця, пов'язані зі здобутками культури на українських землях XVI ст. 9. **Колективне обговорення.** Сформулюйте обґрунтовану оцінку розвитку культури України в XVI ст. 10. **Робота в парах.** Розпочніть складання таблиці «Розвиток культури України в XVI — першій половині XVII ст.».

Галузь культури	Основні здобутки і досягнення	
	XVI ст.	Перша половина XVII ст.

11. Відвідайте місцевий художній музей або здійсніть віртуальну екскурсію до нього. Підготуйте повідомлення з презентацією (представленням вашої роботи) про розвиток культури на українських землях у XVI ст.

«Апостол» І. Федоровича. 1574 р.

Троїцька церква в м. Межиріч (Рівненська обл.)

§ 8. Культура України першої половини XVII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про розвиток освіти в тогочасній Україні; якими були здобутки літератури, книговидання, театру, архітектури й образотворчого мистецтва цього періоду; що таке «мемуари», «епіграма», «драма», інтермедія», «вертеп», «декламація», «Бароко», «козацьке (українське) бароко», «бастіон».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Які особливості суспільно-політичного становища українських земель XVI — першої половини XVII ст., на вашу думку, мали вплив на розвиток культури? 2. Назвіть основні здобутки літератури, книговидання, архітектури й образотворчого мистецтва України XVI ст. 3. За курсом зарубіжної літератури встановіть, що вам відомо про добу Бароко і твори цієї доби.

- Чому в історії України цієї доби виникнення Київської (Києво-Могилянської) колегії вважають однією з важливих подій?

У Києво-Могилянській колегії повний курс навчання становив 12 років і поділявся на сім класів («шкіл»). У підготовчому класі — фарі — та трьох нижчих класах — інфімі, граматичі й синтаксими — вивчали предмети циклу «семи вільних наук», церковнослов'янську, грецьку та латинську мови. Наступні два класи — поетики та риторики — були середніми. Викладання в них здійснювалося переважно латиною. У поетиці учнів знайомили з різними жанрами поезії та основами віршування. У риторичі вони опановували мистецтво складання промов і написання листів. Вищий ступінь навчання учні колегії здобували у дворічній «школі філософії» та чотирирічній «школі богослов'я». Учні цих класів називали спудеями (студентами).

1. Освіта. Утворення Київської (Києво-Могилянської) колегії. У першій половині XVII ст. на українських землях продовжували розвиватися освіта і шкільництво. Основними видами навчальних закладів у цей період були братські школи, єзуїтські колегії, протестантські та унійні (греко-католицькі) школи.

На початку XVII ст. в Україні налічувалося близько 30 братських шкіл. У 1615 р. виникла школа при Київському, у 1620 р. — при Луцькому, у 1636 р. — при Кременецькому братствах.

У братських школах працювали відомі педагоги, вчені й діячі культури. Так, ректорами Київської братської школи були майбутній православний київський митрополит Йов Борецький, письменник-полеміст Мелетій Смотрицький, письменник і проповідник Касіян Сакович, педагог і поет Хома Євлевич. Викладали в ній білоруський просвітитель Сава Андрієвич, відомий православний богослов Захарія Копистенський та інші.

У першій половині XVII ст. в Україні збільшувалася кількість єзуїтських, протестантських та унійних (греко-католицьких) навчальних закладів. У цей період на українських землях виникло 12 єзуїтських колегій. Протестантські школи існували в Гощі, Берестечку, Хмільнику, Крилові й Панівцях. Школу вищого типу протестанти заснували в 1638 р. в селі Кисилін на Волині. За зразком єзуїтських колегій унійці (греко-католики) організували василіянські школи в Бересті, Володимирі-Волинському, Шаргороді та Холмі.

Восени 1631 р. в Києво-Печерській лаврі архімандрит П. Могила заснував так звану Лаврську школу («гімназіон»). За своєю програмою навчання вона нагадувала єзуїтські колегії.

У 1632 р. в Києві домовилися об'єднати Київську Братську та Лаврську школи. Новий навчальний заклад, по-

кровителем і засновником якого став П. Могила, дістав назву Києво-Братська, або Києво-Могилянська колегія (колегіум).

Києво-Могилянська колегія застосовувала поширений у тогочасній Західній Європі гуманістичний вид навчання. На українських землях він з'явився завдяки діяльності єзуїтських і протестантських колегій. Однак саме через протидію єзуїтів і вищих органів влади Речі Посполитої вона не стала закладом вищого рівня освіти.

Як і тогочасні європейські навчальні заклади, Києво-Могилянська колегія мала свої школи-філіали, що працювали за її програмою у Вінниці та Кременці. Викладачами колегії були видатні тогочасні вчені й просвітителі, зокрема Сильвестр Косов, Йосиф Кононович-Горбацький, Інокентій Гізель, Єпіфаній Славинецький та інші.

2. Література і книговидавництво. У першій половині XVII ст. в Україні продовжувала розвиватися полемічна література. Видатним тогочасним православним письменником-полемістом став Мелетій Смотрицький (син Герасима Смотрицького). Чільне місце серед його полемічних творів посідає «Тренос, або Плач Східної церкви». В образі стражденної жінки М. Смотрицький зобразив православне населення українських земель, що зазнавало соціальних, національних і релігійних обмежень.

У першій половині XVII ст. в Україні набули розвитку такі літературні жанри, як ораторсько-проповідницька проза, **мемуарна проза** та поезія. Ораторсько-проповідницька проза включала твори з тлумаченням євангельських текстів і моралістичними повчаннями. Найвидатнішим серед її авторів був Кирило Транквіліон-Ставровецький, автор творів «Зерцало богословія», «Євангеліє учительное» і «Перло многоцінное». Одним із перших творів української мемуарної прози стали спогади киянина Богдана Балики «Про Москву і про Дмитра, царька московського неправдивого», що розповідають про похід польського війська на Москву в 1612 р.

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. виникла полемічна поезія. Так, у «Скарзі вбогих до Бога» невідомий автор у віршованій формі гостро виступає проти окатоличення та колонізації православних українців. Засновником жанру **епіграмної поезії**, віршованих геральдичних епіграм (гербових віршів), присвят і передмов став Герасим Смотрицький. Серед поетів-епіграмістів цієї доби відомі також Дем'ян Наливайко, Памво і Степан Беринди, Андрій Римша, Лаврентій Зизаній, Кирило Транквіліон-Ставровецький та інші.

Із розвитком книговидавництва з'явилися збірки віршованих творів для **декламації**, призначені для виконання школярами під час урочистих подій. Зокрема, Касіян Сакович

Меморіальна дошка Гальшці Гулевичівні, встановлена на стіні старого (Мазепинського) корпусу Києво-Могилянської академії

Шляхтянка **Гальшка (Єлизавета) Гулевичівна** стала однією із засновниць Київського братства, монастиря і школи при ньому. У 1615 р. вона заповіла свою садибу із землями на Подолі в Києві для заснування монастиря, шпиталю і школи для дітей «народу руського, православного». Так виникла Київська Братська школа, а згодом — Києво-Могилянська академія.

Мемуари — автобіографічні записки у формі спогадів про події минулого їх свідка або учасника.

Епіграма — коротка віршована характеристика предмета, побажання, дотеп тощо.

Декламація — мистецтво виразного читання літературних творів, зокрема віршів.

Софія Чарторийська — волинська княгиня, відома меценатка першої половини XVII ст. Разом зі своєю сестрою Оленою вона надавала грошову підтримку Пересопницькому монастирю, заснувала при ньому шпиталь та школу для селянських дітей. С. Чарторийська була палкою прихильницею православ'я, відкрила у своєму маєтку в селі Рахманів на Волині друкарню. Вона здійснювала переклади із грецької «руською мовою». Саме С. Чарторийська надала підтримку відомому діячеві Львівського братства К. Транквіліону-Ставровецькому у виданні «Євангелія учительного». У 1619 р. цей твір було надруковано у волинській друкарні С. Чарторийської в Рахманові її коштом.

Драма — літературно-театральний твір, побудований у формі діалогу без авторської мови та призначений для сценічного виконання.

Містерія — духовна драма на біблійний сюжет.

Інтермедія — коротка сценка переважно гумористично-комедійного характеру, що виконувалася в перервах між актами основної вистави драми тощо.

Вертеп — старовинний пересувний ляльковий театр, де виконувалися п'єси на релігійні та світські теми.

склав «Вірші на жалісний погреб... гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного». Хоча написання твору пов'язано зі смертю гетьмана, за своїм загальним настроєм він життєстверджуючий — уславлює мужність воїнів, що захищають рідну землю.

Розвиток культури сприяв зростанню попиту на книги, тому книговидання поступово набувало розвитку. У першій половині XVII ст. активно діяла друкарня Львівського Успенського братства, яка була справжньою школою для багатьох українських друкарів. Тут видали в цей час граматику грецької та церковнослов'янської мов, збірки віршів, драматичні твори староукраїнською мовою.

Найбільшою на тогочасних українських землях стала Києво-Печерська друкарня, заснована архімандритом лаври Єлисеєм Плетенецьким. Серед перших її видань були «Часослов» і збірник святкових служб «Анфологійон». У Києві з'явилися перші приватні друкарні, засновані Спиридоном Соболем і Тимофієм Вербицьким. В Україні почали діяти також мандрівні (пересувні) друкарні, які, надрукувавши книгу в одному місті, переїздили працювати до замовника в інше місто.

Усього до середини XVII ст. на українських землях у різний час діяло понад 20 друкарень. При цьому роль друкарень не обмежувалася книговиданням. Вони були важливими осередками освіти й культури, навколо яких існували гуртки, що об'єднували діячів культури, вчених і високоосвічених людей.

3. Театр. Наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. на українських землях виник шкільний театр. Учні навчали складати і декламувати вірші та промови. У 30-х рр. XVII ст. у Львівській Братській і Київській Лаврській школах виникли шкільна **драма** і театр.

Першою відомою пам'яткою української великодньої драми вважається надрукований у 1631 р. твір учителя Львівської братської школи Іоанікія Волковича «Роздуми про муку Христа Спасителя нашого». Розвитку шкільного театру в Київській (Києво-Могилянській) колегії сприяли програми навчання в класах поетики та риторики.

У першій половині XVII ст. з'явилися перші **містерії**. Так, у цей час на Волині або в Галичині створили «Слово про збурення (зруйнування) пекла». Містерії виконували на майданах міст і містечок мандрівні актори в дні церковних свят. Між діями містерії, а згодом шкільної драми розігрувалися **інтермедії**.

У XVII ст. в Україні значної популярності набув різдвяний ляльковий театр — **вертеп**. Вертепник мандрував зі спеціальною скринєю, розділеною на два поверхи, із бічними дверцятами, через які «заходили» ляльок. На верхньому поверсі розігрували сцени, пов'язані з Різдом, а на

нижньому — казки, перекази, комедійні побутові сценки. Зростанню популярності вертепного театру сприяли учні Київської (Києво-Могилянської) колегії, які ходили з вертепом людними місцями, домівками й цим заробляли собі на життя.

4. Архітектура. Із початку XVII ст. в українській архітектурі все виразніше застосовувалися елементи європейського стилю **бароко**, які в районах Середнього Подніпров'я поєднувалися з місцевими традиціями. У результаті цього створювалися умови для виникнення своєрідного архітектурного стилю, який називали **козацьким** (або **українським**) **бароко**. Так, барокові риси в архітектурі дерев'яних церков проявлялися в будівництві зрубів у формі вісімки, видоуженні їхніх пропорцій та заміні наметового верху на грушоподібну баню.

До видатних пам'яток архітектури цієї доби належали українські дерев'яні церкви, зокрема церква Параскеви в селі Радруж та церква Воздвиження в Дрогобичі. Пам'ятками тогочасної церковної мурованої архітектури стали церква Миколи Притиска в Києві (1631 р.), собор Мовчанського монастиря в Путивлі (перша половина XVII ст.), Покровська церква в Сулимівці (1622—1629 рр.), П'ятницька церква у Львові (1644 р.).

У першій половині XVII ст. в Україні, як і раніше, будувалося багато оборонних споруд. На межі XVI—XVII ст. змінився їх зовнішній вигляд. Замість стінових замків почали споруджувати розкішні магнатські палаци, оточені **бастіонами**.

Найцікавішими зразками поєднання палацу й бастіонних укріплень, збудованими в цей період, стали замки в Збаражі та Підгірцях. Нові риси з'явилися також у містобудуванні. Будівничі Бродів, Станіслава, Полонного намагалися поєднати характерну для попередніх часів шахову сітку розташування вулиць із бастіонними укріпленнями.

У першій половині XVII ст. за підтримки польської влади в Україні споруджувалися нові католицькі храми. Так, у 1610 р. в Києві на Подолі великий костьол збудували домініканці, а навколо спорудили будівлі домініканського монастиря. Визначною архітектурною пам'яткою того часу став костьол бернардинів у Львові, споруджений у 1600—1630 рр. До нього прилягали монастирські корпуси, що утворювали замкнене подвір'я. Із появою у Львові єзуїтів пов'язане спорудження в 1610—1630 рр. костьолу єзуїтів — першого в місті храму в стилі раннього бароко. У цьому стилі також у 1642—1644 рр. збудували львівський костьол Стрітення. Цікавими архітектурними пам'ятками тогочасного Львова стали каплиці Боїмів та Кампіанів — усипальниці багатих купецьких родин. Їхні стіни мали багате архітектурне оздоблення, прикрашалися

Бароко — один зі стилів мистецтва в історії європейської культури; охоплював різні сфери духовного життя суспільства, через що вважається епохою культури.

Козацьке (українське) бароко — назва мистецького стилю, поширеного на українських землях у XVII—XVIII ст.; виник у результаті поєднання місцевих архітектурних традицій та європейського бароко.

Бастіон — старовинне укріплення у вигляді бойової споруди (форту) на розі фортечного муру.

Замок у Збаражі (Тернопільська обл.). 1626—1631 рр. Сучасний вигляд

Церква Миколи Притиска в Києві. 1631 р. Сучасний вигляд

Костьол бернардинів у Львові. 1600—1630 рр. Сучасний вигляд

різьбленими декоративними композиціями, виконаними в стилі бароко.

- Чи згодні ви з тим, що образотворче мистецтво першої половини XVII ст. є важливим джерелом для вивчення подій цієї доби? Поясніть свою думку.

Розпис «Воздвиження Чесного Хреста» в церкві Святого Духа в с. Потелич (Львівська обл.)

Надгробок Я. і С. Жолкевських у костюлі в м. Жовква (Львівська обл.). 30-ті рр. XVII ст.

5. Образотворче мистецтво. У першій половині XVII ст. в українському образотворчому мистецтві тривав поступальний розвиток тих жанрів, які сформувалися в попередній період. Основними його видами залишалися настінні розписи та іконопис.

Майже повністю до наших днів збереглися розписи, виконані напередодні 1620 р. на стінах церкви Святого Духа в селі Потелич. У розписах помітне своєрідне поєднання традиційних прийомів із новими реалістичними рисами. На думку дослідників, «страсний» цикл потелицьких розписів (зображення мук Христа) ніби перегукується з ідеями «Протестації» Й. Борецького, де він описує муки й страждання українського народу й закликає його до стійкості в боротьбі. До цього часу збереглися розписи Воздвиженської церкви в Дрогобичі. Їхньою особливістю є поєднання біблійних сюжетів та декоративних орнаментів із місцевих квітів — барвінків, волошок тощо.

У цей період удосконалилася техніка різьблення на камені та дереві. В орнаментах переважали рослинні мотиви. При цьому зображення рослин мало певне значення. Так, поширені в орнаментах зображення виноградної лози і грон у християнстві відомі як символ віри. У другій чверті XVII ст. рослинні орнаменти поступилися місцем різним маскам, емблемам тощо.

Пам'ятками портретного різьблення того часу стали надгробкові портрети. Їхня композиція ускладнилася, поглибилося намагання передати риси характеру персонажа. Таким був поколінний надгробок київського воеводи Адама Киселя, встановлений у його родинній церкві-усипальниці в селі Низкиничі на Волині. У повний зріст, у лицарських латах зображено Яна і Станіслава Жолкевських на їхньому надгробку в костюлі в Жовкві.

Подальший розвиток мистецтва гравюри пов'язаний із поширенням його світського жанру. Перші світські гравюри з'явилися в 1622 р. як ілюстрації до «Віршів на жалісний погреб... гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного» К. Саковича. У «Євангелії учительному» К. Транквіліона-Ставровецького вміщено гравюру «Притча про багача і смерть», що зображує працю селян. Видатним гравером став майстер Ілля, який із 1636 р. працював у Києві й виконав гравюри до «Требника» П. Могили й «Печерського патерика».

В українському живописі провідне місце посідає жанр портрета. Пам'яток портретного живопису Наддніпрянщини цього часу майже не збереглося. Створити уявлення про його розвиток у цей час дозволяють портрети майстрів львівської школи.

Пензлю Миколи Петраховича приписували портрет доньки львівського купця Варвари Лангиш, який вважали одним із найпривабливіших у тогочасному українському живописі. Відомий живописець Федір Сенькович став автором портретів львівського старости Станіслава Мнішека та підканцлера Речі Посполитої Томаса Замойського. Прикметною ознакою портретів цього періоду було прагнення передати не тільки зовнішні риси людини, але й особливості її характеру та внутрішнього світу.

Працюємо з хронологією

1632 р. — утворення Київського (Києво-Могилянського) колегіуму.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- У розглянутий період в Україні збільшилася кількість навчальних закладів різних видів, що збільшувало можливості для здобуття освіти представниками різних верств суспільства.
- Завдяки створенню Київської (Києво-Могилянської) колегії Київ поступово набував значення культурно-освітнього центру східнослов'янського регіону.
- Здобутки книговидавництва допомагали українському населенню розвивати свою культуру й мову.
- В архітектурі, містобудуванні й образотворчому мистецтві цей період став часом виникнення українського (козацького) бароко

Запитання та завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Продовжте розповідь».
2. **Правила гри.** Учитель/вчителька визначає тему для висвітлення. Учні та учениці, об'єднані в пари, мають розкрити її, називаючи по черзі по одному реченню. Перемагає пара, чия розповідь краще відображатиме зміст матеріалу.
3. Що нового з'явилося в розвитку освіти в Україні в цей період? 4. Чому поява Київської (Києво-Могилянської) колегії вважається однією з важливих подій у тогочасному розвитку українських земель? 5. Назвіть факти, які свідчать про успішний розвиток літератури та книгодрукування в Україні. 6. Порівняйте розвиток архітектури й містобудування в XVI — першій половині XVII ст. 7. Які нові явища з'явилися в образотворчому мистецтві цієї доби?
8. Покажіть на карті місця, пов'язані з розвитком культури України в першій половині XVII ст. 9. **Коллективне обговорення.** Які здобутки культури України першої половини XVII ст. ви вважаєте найважливішими й чому? 10. **Робота в парах.** Закінчіть складання таблиці «Розвиток культури України в XVI — першій половині XVII ст.» (с. 39).
11. На основі знайомства з історико-культурними пам'ятками України XVI — першої половини XVII ст. після відвідання місцевого художнього музею або віртуальної екскурсії сформулюйте судження про цінності та норми життя, які утверджували автори цих витворів мистецтва.

Практичне заняття за розділом I

Узагальнення за розділом I

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом I

Розділ II. Становлення козацтва (XVI — перша половина XVII ст.)

§ 9. Поява українського козацтва та перших Січей

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про те, хто такі українські козаки і якою є передумова їхньої появи; як з'явилися перші Січі й чим уславився Дмитро Вишневецький; про характерні риси життя й побуту козаків; хто такий «козак»; що таке «українське козацтво», «Дике Поле», «Дніпровський Низ», «Великий Луг», «Запорожжя», «покозачення», «низове козацтво».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Коли утворилася Річ Посполита? 2. Які зміни відбулися на українських землях після утворення Речі Посполитої? 3. Покажіть на карті, з якими державами межували українські землі на півдні в XVI ст. 4. Назвіть основні стани українського суспільства в XVI ст. 5. Що означає вислів «міжстановий соціальний прошарок»? Хто до нього належав у цей період в Україні?

- Висловіть свою думку щодо фрази сучасного українського історика П. Кралюка: «Виникнення українського козацтва — “тайна за сімома печатями”».

Українське козацтво — збірна назва козаків в Україні. Слово «козак» первісно вживали на означення вільних людей, що населяли південноукраїнські степи.

Козак — слово тюркського походження, що вживалося для означення вільної людини, шукача пригод. В українській мові ним називали: 1) у другій половині XV ст. — охоронців південного прикордоння й промисловиків-уходників; 2) від другої половини XVI ст. — запорожців і реєстровиків; 3) у добу Гетьманщини — представників козацького стану; 4) від кінця XVIII ст. до 1917 р. — представників козацького військового стану.

1. Українське козацтво. Ранньомодерна доба стала тим періодом в історії України, у якому сформувалося **українське козацтво**, що відіграло важливу роль у подальших подіях. Питанню виникнення **козаків** узагалі й українського козацтва зокрема приділяють увагу чимало зарубіжних і вітчизняних дослідників. Завдяки їхнім зусиллям сьогодні досить багато відомо про походження козацтва. Проте праця істориків не припиняється.

Слово «козак» уперше згадується наприкінці XIII — на початку XIV ст. Тоді так називали представників тюркського населення, які виконували сторожову службу, а тогочасний польський хроніст використовував термін «козак» щодо втікачів, розбійників і вигнанців.

У XV ст. через розпад Золотої Орди козакування стало досить поширеним явищем у тюркському світі. Окремі татарські роди або їхні групи втікали на «нічийні» степові простори **«Дикого Поля»** й ставали козаками. За повідомленнями джерел, татарські козаки однаковим чином наймалися на службу до литовських і московських правителів, нападали на їхні землі.

Наприкінці XV ст. з'явилися згадки про появу християнського козацтва, зокрема українського, яке діяло у степовому прикордонні. Мусульманське татарське і християнське українське козацтво мали певну схожість, але й суттєво різнилися. Обидві спільноти жили в прикордонною війною — службою із захисту кордону, розбійницькими нападами на ворогів, наїздами і пограбуванням ворожих поселень. Чималі прибутки приносила торгівля захопленими бранцями на невільницьких ринках. Варто

зазначити, що в той час так діяли не лише козаки, а й інші, як правило, недержавні військові люди.

Перша згадка про українських козаків датується **1489 р.** і міститься у «Хроніці» польського автора Марціна Бельського. Там повідомлялося, що вони несли службу в польсько-литовському війську під час його походу на татар.

Українське козацтво запозичило в татарського чимало військових і побутово-звичаєвих традицій. При цьому, увібравши їх на початковому етапі свого формування, українське козацтво невпинно розвивалося. Так, у середині XVII ст. воно було іншим явищем, ніж наприкінці XV — на початку XVII ст.

Із часом розгорнулися процеси самоорганізації українського козацтва, яке на початку свого виникнення становило вільну людність, не обмежену державними правовими нормами. У результаті воно перетворилося на потужний соціальний стан із власними поглядами на ситуацію в країні, що відігравав помітну роль у східноєвропейській історії.

2. Передумови й причини виникнення українського козацтва. Уходницьтво. Українське козацтво формувалося на території «Дикого Поля» між християнськими державами — Великим князівством Литовським і Коронаю Польською, та мусульманськими державами — Кримським ханством та Османською імперією. Обидві сторони використовували ці «нічийні» території для військового ремесла в поєднанні з промислами.

Ситуація, що склалася наприкінці XV — у XVI ст. в «Дикому Полі», стала основною передумовою виникнення українського козацтва. Природні багатства цих територій за дніпровськими порогами приваблювали багатьох з обох сторін кордону. Сюди вирушали ватаги охочих займатися степовими промислами — полюванням, бджільництвом, рибальством. На українських землях їх називали уходниками. Представників різних станів, що опинялися в їхньому складі, об'єднувало те, що в межах визначеного правовими нормами суспільства вони почували себе незручно. Життя, сповнене небезпек і можливостей швидко збагатитися, приваблювало їх більше. Ватаги уходників стали одним із витоків формування українського козацтва.

Основні причини виникнення українського козацтва пов'язані з процесами освоєння українським населенням «Дикого Поля» й необхідністю організації захисту населення Південної Київщини і Східного Поділля від татарських набігів.

«Дике Поле» — історична назва території незаселеного степу між Дністром на заході й середньою течією Волги на сході. Термін виник у XV ст., коли розпочалася колонізація цього регіону козацтвом.

Козаки у степу. Художник С. Васильківський. 1890 р.

Козацька шабля. Експозиція Національного історичного музею України в Києві

«Засіка» — штучна перешкода з повалених дерев, улаштована з оборонною метою; табір, обнесений частоколом.

Дніпровський Низ — землі з обох берегів Дніпра, розташовані за його порогами.

Запорожжя — землі в нижній течії Дніпра на південь від дніпровських порогів.

Великий Луг — історична назва місцевості й величезних річкових плавнів, які до середини ХХ ст. існували на лівому березі Дніпра між ним та річкою Конка.

Зимівник — назва житла (хутора) і козацького господарства на Запорожжі.

Центральна садиба хутора-зимівника. Віртуальна реконструкція

Дмитро Вишневецький. Невідомий художник. XVIII ст.

3. Поява перших козацьких Січей. Д. Вишневецький.

На місцях промислів уходники влаштовували тимчасові оселі для збереження й обробки своєї продукції та захисту від нападників. Свої поселення, побудовані з деревини, вони називали спочатку «острогами», «городками», «станами», а з першої половини 80-х рр. XVI ст., коли їх обносили дерев'яними укріпленнями, — «засіками». Поступово за поселеннями закріпилася назва «Січі».

Більшість козацьких Січей у часи їх існування розташовувалася на **Дніпровському Низі**. Козаки спочатку витіснили звідти татарські ватаги, а потім поступово освоїли **Великий Луг** і **Запорожжя**.

У першій половині XVI ст. на Запорожжі виникли козацькі поселення — «зимівники». Спершу це були місця для утримання худоби взимку, а потім так почали називати зимові помешкання для людей. Із розвитком місцевого сільського господарства й промислів вони перетворилися на осередки, де застосовувалася наймана праця незаможних козаків і селян.

У 20—30-х рр. XVI ст. після декількох невдалих спроб влади Великого князівства Литовського прийняти українських козаків на державну службу в неї з'явився задум створити фортецю з козацькою залогою в південному прикордонні. Місцева влада цю пропозицію підтримала. Втілив її в життя черкаський і канівський староста **Дмитро Вишневецький** у 1555—1556 рр.

4. Система цінностей, життя та побут козаків.

У XVI ст. у складі населення України поступово збільшувалася кількість козацтва. Козакування як побутове явище

Дмитро Вишневецький — волинський православний магнат, один із перших відомих ватажків українського козацтва, з особою якого пов'язують початок його організації. На початку 50-х рр. XVI ст. він обіймав посаду черкаського і канівського старости й організував відсіч татарським наїздам на ці землі. У 1555 (1556) р. під керівництвом Д. Вишневецького на острові Мала Хортиця збудували замок-городок, у гарнізоні якого були козаки й представники військово-службової людності.

На початку 1557 р. Хортицький замок витримав 24-денну облогу кримського хана. Проте восени цього ж року об'єднані турецько-татарські сили примусили князя залишити острів Мала Хортиця. На початку 1563 р. під час походу до Молдавії Д. Вишневецький потрапив у полон і був відправлений до Стамбула. Після відмови перейти на турецьку службу його було страчено. Існує думка, що Д. Вишневецький став прототипом народної думи «Пісня про Байду».

■ Історик М. Грушевський назвав Д. Вишневецького «духовним батьком нової української плебейської республіки», оцінюючи його історичні заслуги. Поясніть, як ви розумієте таку характеристику.

ставало звичним для тогочасного українського суспільства. Поширювалося **показачення**. Від кінця XVI ст. численні втікачі з українських земель прямували до Степу, щоб стати козаками. За висловом польного коронного гетьмана Речі Посполитої Станіслава Жолкевського, у 1596 р. «вся Україна показачилась». Спочатку «ходити в козацтво» означало насамперед рушати на Дніпровський Низ («на низ») по здобич, тому цих людей називали **низовим козацтвом**. Пізніше, коли козацтво переважно протидіяло набігам татар в українському прикордонні, «козацьким хлібом» називали їхню службу. Звичні до військової справи козаки також наймалися на військову службу до іноземних володарів.

У козацькій спільноті сформувалася своя система цінностей. Провідними принципами їхнього співжиття стали рівність, особиста незалежність, відданість груповим інтересам і відчайдушна хоробрість.

Умови життя козаків, які склалися в степах «Дикого Поля», були суворими, вимагали фізичної витривалості, здатності переносити холод і спеку, негаразди воєнного життя. Жили козаки в саморобних куренях, сплетених з очерету і вкритих кінськими шкурами. Одяг простих козаків був із домотканого сукна й полотна. Із нього шили широкі штани (шаровари), сорочки, поверх яких одягали довгі каптани, що підперізували поясом. Взуттям слугували чоботи, а головним убором — висока шапка («кучма»).

Козацька їжа була простою, але поживною. Козаки готували саламаху, тетерю, щербу — варені страви з пшона, житнього борошна й риби, вживали смажену дичину та в'ялену рибу. Воєнні походи козаків поєднувалися із заняттями різноманітними промыслами, лагодженням зброї та спорядження, приготуванням їжі, запасів для походів. У вільний час вони полюбляли співати, грати на кобзі й танцювати.

Показачення — соціальний процес переважно самовільного набуття козацьких прав представниками інших груп українського суспільства.

Низове козацтво — назва, що вживалася щодо козаків-запорозжців, які селилися в нижній течії Дніпра на землях, підконтрольних Січі.

Курінь. Реконструкція в Музеї історії запорізького козацтва на острові Хортиця

Із листа кримського хана Сагіб Герая до польського короля Сигізмунда I (початок 40-х рр. XVI ст.)

...Приходять козаки черкаські й канівські, стають на Дніпрі над нашими улусами й чинять шкоду нашим людям. Я багато разів повідомляв вас про цих козаків, щоб їх заспокоїли, але ваша милість не послухала. Якщо бажаєте зберегти з нами приязнь, пришліть до нас тих, хто робив шкоду, інакше не ображайтеся на нас, і ми не хочемо зламати наші братські стосунки й присягу, але на ті замки — Черкаси й Канів — направимо наше військо.

? Робота в парах. Обговоріть і визначте, як козацькі походи ускладнювали відносини між польським королем і кримським ханом.

Запорізькі козаки на конях. Сучасна реконструкція

Працюємо з хронологією

1489 р. — перша згадка про українських козаків у писемних джерелах.

Замок-фортеця Д. Вишневецького на острові Мала Хортиця. Сучасна реконструкція

Запорозьке вбрання. Малюнок І. Репіна. 1887 р.

Після походів козацькі загони поверталися з Дніпровського Низу на відпочинок додому. Нападаючи на володіння турецького султана й кримського хана, козаки створювали чимало незручностей владі, як її піддані. Тому на старост південних пристепових районів Київського та Брацлавського воєводства покладалися обов'язки стримувати козаків, щоб не допускати їх самостійних походів проти татар.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Наприкінці XV ст. в писемних джерелах з'явилися перші згадки про українське козацтво. Його поява на українських землях була цілком закономірним явищем. У цей час воно стало складовою своєрідного кордону, що поділяв світи осілого землеробського населення і степових кочовиків.
- Д. Вишневецький відіграв роль одного з організаторів українського козацтва, оскільки першим серед старост південноукраїнських міст розгорнув діяльність на Запорозжжі.
- Українське козацтво мало своєрідні традиції життя та побуту, у яких українські народні звичаї поєднувалися з тюркськими культурними елементами.

Запитання та завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Перекладачі». **Правила гри.** Учитель/учителька наводить термін або поняття з розглянутого матеріалу, викладений «науковою» мовою, і доручає учням та ученицям «перекласти» його більш простими, зрозумілими словами. Усім бажаним пропонується висловлювати свої варіанти. Найбільш вдалі тлумачення доцільно розмістити на стенді в кабінеті.
2. Якими є уявлення про виникнення українського козацтва? 3. Назвіть і поясніть зміст передумови виникнення українського козацтва. 4. Як виникли перші козацькі Січі? 5. Чим уславився Д. Вишневецький? 6. Що було характерно для системи цінностей, життя й побуту українських козаків?
7. Покажіть на карті місця, пов'язані з виникненням українського козацтва та перших Січей. 8. **Колективне обговорення.** Історик І. Крип'якевич про виникнення українського козацтва писав: «У степах виробився оригінальний тип господарки, а в його обороні нова воєнна організація; знов під впливом сеї господарки і у війні зі степовими ордами постала нова козацька суспільність зі своїм окремим побутом і окремим світоглядом». Як автор уявляв процес формування українського козацтва? Яким є ваше ставлення до наведеної точки зору? Поясніть свою думку.
9. **Робота в парах.** Підготуйте лист від імені представника місцевих органів влади з південних українських земель до центральних органів влади, де він описує те, як виникло українське козацтво. За необхідності використайте додаткові джерела інформації. 10. Висловіть своє ставлення до цінностей українського козацтва. Чи зберігають вони своє значення сьогодні? Поясніть свою точку зору.

§ 10. Виникнення Запорозької Січі та Війська Запорозького

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: як виникла Запорозька Січ; де розташовувалася Запорозька Січ до середини XVII ст.; про утворення реєстрового козацтва та Війська Запорозького; якими були характерні риси військового мистецтва українських козаків; про зміст термінів і понять «Запорозька Січ», «реєстрове козацтво», «Військо Запорозьке», «чайка», «лава», «галас», «табір», «самообкопування», «козацькі клейноди».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Наведіть визначення українського козацтва. 2. Укажіть передумови й основні причини його виникнення. 3. Яким було ставлення влади до діяльності українського козацтва? 4. Що таке покозачення? 5. Покажіть на карті територію Дніпровського Низу.

1. Виникнення Запорозької Січі. На межі 70—80-х рр. XVI ст. в Україні склалася ситуація, що сприяла появі в українських козаків єдиної військово-політичної організації. У середині XVI ст. на Дніпровському Низі вже сформувалася ціла мережа козацьких «городків» і Січей. Козацькі ватаги жили в них як тимчасово, так і постійно. У разі необхідності дати відсіч нападаючим або рушати в похід за здобиччю вони часто виступали разом, під проводом виборних отаманів. Це сприяло усвідомленню козаками необхідності самоорганізації.

Об'єднанню розрізаних козацьких «городків» і невеликих Січей сприяло також кількісне зростання козаків у 70-х рр. XVI ст. Якщо раніше, за повідомленнями сучасників, у пониззі Дніпра цілорічно перебувало лише кілька сотень українських козаків, то тепер їх були тисячі. Зростанню кількості козацтва сприяло розгортання покозачення, що стало однією з форм соціального протесту осіб, невдоволених своїм становищем.

Об'єднання козацьких Січей на Запорожжі прискорила політика короля Речі Посполитої Стефана Баторія, який намагався підпорядкувати собі козаків на тлі їхньої постійної боротьби з турецько-татарськими нападаючими.

Наприкінці 70 — на початку 80-х рр. XVI ст. нижче порогів Дніпра, на великому й неприступному острові Томаківка виникла перша Січ Великого Лугу — **Томаківська**. Її називали **Запорозькою Січчю**, а козаків — січовиками, або запорожцями. Це була самовладна військова організація, створена козаками-воїнами. За підрахунками дослідників, на Томаківській Січі перебувало близько 5 тис. козаків. Усього ж українське козацтво за часів першої Січі налічувало щонайменше 10 тис. осіб.

У 1593 р. Томаківську Січ зруйнували татарські війська. Після цього козаки переселилися на острів Базавлук і заснували Базавлуцьку Січ — другу за часом створення Січ.

Запорозька Січ: 1) малюнок; 2) макет-реконструкція

? Опишіть за ілюстрацією і макетом вигляд Запорозької Січі.

Запорозька Січ — військо-вий та адміністративний центр козацтва на півдні українських земель, що існував до 1775 р.

Томаківська Січ — найбільш рання з відомих козацьких Січей, по суті, перша велика військово-політична організація запорозького козацтва.

У Західній Європі до Тридцятилітньої війни піхотинці-стрільці вважалися лише допоміжними частинами. При цьому європейські піхотинці поділялися на тих, хто володів вогнепальною і холодною зброєю. В українських козаків такого поділу не було. Вогнепальна зброя застосовувалася як основний тип озброєння. Під час перезаряджання вогнепальної зброї стрільців прикривали козаки-лучники.

Рухомий табір із возів

Чайка — безпалубний човен запорозьких козаків XVI—XVIII ст. у вигляді видовбаної колоди, по бортах обшитої дошками, завдовжки близько 18 м.

Козацька чайка. Сучасна реконструкція

? Опишіть особливості устрою козацької чайки за наведеною ілюстрацією та текстом підручника.

2. Військове мистецтво українських козаків. Козаки розробили ефективне та своєрідне військове мистецтво, що допомагало їм перемагати на суходолі й морі. Основу козацького війська становила піхота, озброєна ручною вогнепальною зброєю. Для збільшення швидкострільності в бою козаки шикувалися кількома шеренгами. Козаки першої шеренги вели вогонь, а задніх шеренг — заряджали зброєю. Велика увага приділялася артилерії, вогонь якої підтримував у бою дії піхоти. Перевагу віддавали легким гарматам завдяки їх маневреності в бою.

Легка кіннота використовувалася українськими козаками як допоміжне військо для розвідки, переслідування, заманювання ворога в пастку, рейдів у тили противника тощо.

У козаків існували декілька видів тактики ведення бою:

- *лава* — наступ на противника півколом;
- *галас* — козаки йшли в бій у довільному порядку, змішувалися з противником, і кожен запорожець демонстрував у бою свою військову майстерність;
- *табір* — військо рухалося похідним строєм у вигляді рухомої фортеці з кількох рядів возів, скріплених між собою ланцюгами. Із возів козаки обстрілювали противника з гармат і рушниць. До бою піхота виходила з табору назовні, а потім поверталася під захист пересувних укріплень;
- *самообкопування* — засіб індивідуального захисту козаків від обстрілу під час бою.

Козаки здійснювали також рейди в глиб ворожої території, раптово захоплювали фортеці, влаштовували засідки, нападали вночі тощо. Існували служба розвідки й вартова служба. Спеціальні підрозділи несли у службу в Степу, де пролягали татарські шляхи, і в разі небезпеки повідомляли про неї за допомогою димової системи сповіщення. Козаки збирали інформацію про противника в його володіннях за допомогою спеціальних розвідників і на підставі їхніх повідомлень складали плани своїх походів.

Високого рівня досягло козацьке мистецтво ведення морського бою. Їхній флот складався із **чайок** — легких маневрених човнів, які мали два керма (кормове й носове), рухалися як на веслах, так і за допомогою вітрила. Чайки вмщували 50—70 козаків, озброєних рушницями й шаблями та чотирма-шістьма невеликими гарматами.

3. Утворення реєстрового козацтва. Перетворення українського козацтва на помітний чинник суспільного життя, необхідність зміцнення південного кордону та здійснення воєнних кампаній проти сусідніх держав сприяли появі **реєстрового козацтва**.

У 1524 р. вперше було здійснено спробу залучити козаків до державної служби. Польський король і великий князь литовський Сигізмунд I доручив завербувати 1—2 тис.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в другій половині XVI ст.

козаків для захисту південного прикордоння. Проте через брак коштів цей проєкт не був утілений в життя.

У 1572 р. за дорученням короля Сигізмунда II Августа було прийнято на державну службу та вписано до спеціального списку — реєстру — 300 козаків. **Реєстрові козаки**, як їх почали називати, отримали особливі групові права й привілеї — вилучалися з підпорядкування місцевої адміністрації, звільнялися від сплати податків й отримували право на власне судочинство. За ними закріплювалося право на землеволодіння, а у Трахтемирівському монастирі влаштовувався козацький шпиталь. Це сприяло тому, що поступово козацтво виділилося з-поміж інших верств населення й почало перетворюватися на окремий суспільний стан.

Подальші заходи з визнання українського козацтва як окремого стану здійснив король Стефан Баторій у 1578 р. Він погодився прийняти на державну службу 600 козаків, визначивши їхні права й обов'язки у спеціальній «Постанові щодо низовців».

■ Висловіть аргументоване судження про те, як поява реєстрового козацтва вплинула на соціальну структуру тогочасного українського суспільства.

Реєстрове козацтво — українське козацтво, яке перебувало на службі уряду Речі Посполитої в другій половині XVI — першій половині XVII ст. Свою назву отримало від записів до спеціальних реєстрів (списків).

Козацькі клейноди — знаки розрізнення козацького війська та символи влади козацької старшини.

Військо Запорозьке — 1) військово-політична організація українського козацтва із центром у Запорозькій Січі; 2) Українська козацька держава, що виникла в роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.; 3) назва реєстрового війська в Речі Посполитій та Українській козацькій державі.

Працюємо з хронологією

1572 р. — створення реєстрового козацтва.

1593 р. — утворення Базавлуцької Січі.

Козак-бунчужний. Художник Ю. Брандт

? Яку інформацію про козака-бунчужного можна отримати за наведеною картиною? Використайте для аналізу пам'ятку для роботи з візуальними джерелами, наведену в електронному додатку до підручника.

Військо козаків-реєстровців дістало назву «Його Королівської Милості Запорозьке Військо». Як символ незалежності від державного війська козаки отримали в 1585 р. від Стефана Баторія власні **клейноди** — корогву (прапор), бунчук, булаву, печатку та литаври. Корогву Війська Запорозького носив хорунжий попереду війська, поруч із гетьманом. Владу гетьмана уособлювала булава.

Наданням прав і привілеїв реєстровцям уряд намагався розколоти козацтво, перешкодити зростанню його кількості й підпорядкувати владі. Відтоді він визнавав лише реєстрове козацтво, а проти неписаних до реєстру вів нещадну боротьбу. Проте ця політика була невдалою. Фактично з реєстрових і нереєстрових козаків сформувалася одна організація — **Військо Запорозьке**. Козаки спільно виступали в морські походи, боролися за розширення козацьких прав і захищали права православних.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Із появою Томаківської Січі виразно окреслилася організаційно-стійка форма військово-політичного об'єднання українських козаків, яка отримала назву Запорозька Січ.
- Військове мистецтво запорозьких козаків становило сукупність специфічних, характерних Війську Запорозькому засобів.
- У результаті утворення владою Речі Посполитої реєстрового козацтва українських козаків фактично визнали новим станом суспільства тогочасної України.

Запитання та завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Аукціон». **Правила гри.** На аукціоні можна «придбати» бали за свої знання як розрахункову одиницю. Для цього необхідно навести правильні характеристики подій та явищ двома-трьома реченнями. Правильна характеристика дає можливість отримати 1 бал. Характеристики не мають повторюватися.
2. Як відбулося виникнення Запорозької Січі? 3. Назвіть особливості військового мистецтва українських козаків. 4. Укажіть особливості процесу утворення реєстрового козацтва.
5. Покажіть на карті місце розташування Запорозької Січі в XVI—XVII ст., дотримуючись при цьому хронологічної послідовності. 6. **Колективне обговорення.** У чому, на вашу думку, полягає історичне значення виникнення Запорозької Січі та реєстрового козацтва.
7. **Робота в парах.** За додатковими джерелами ознайомтеся з особливостями військової стратегії, тактики й засобів ведення бою козацтва. Підготуйте лист від імені уповноваженого представника одного з європейських правителів з описом переваг українських козаків у військовій справі й обґрунтуванням доцільності прийняття їх на службу. 8. Напишіть статтю до «Вікіпедії» за темою «Українські козаки: історія і сучасність».

§ 11. Запорозька Січ — козацька республіка. Козацькі повстання кінця XVI ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про особливості устрою Запорозької Січі, завдяки яким дослідники називають її козацькою республікою; якими були причини й наслідки козацьких війн (повстань) кінця XVI ст. та хто їх очолював; хто такі «гетьман», «кошовий отаман», «військова старшина»; що таке «козацька рада», «кіш», «курінь».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Коли і як виникла Запорозька Січ? 2. Покажіть на карті місця розташування Томаківської Січі. 3. Як козацтво перетворювалося на окремий стан українського суспільства? 4. Що таке республіка?

1. Запорозька Січ — козацька республіка. Утворивши реєстрове козацтво, влада Речі Посполитої надала йому універсал — привілей на володіння частиною території південноукраїнських степів. Проте цей документ не зберігся до нашого часу. Зазначені території здобули назву **«Вольності Війська Запорозького низового»**.

Центром «Вольностей Війська Запорозького низового» стала Запорозька Січ. Завдяки демократизму, притаманному управлінню Січі, дослідники називають її козацькою республікою.

Вищим органом влади Запорозької Січі була загальна **козацька рада**, право участі в якій мали всі без винятку козаки. Вона розглядала всі найважливіші питання життя та діяльності козацького товариства — обрання старшини, ведення переговорів із представниками інших країн, вирішення проблем війни і миру тощо. Головним місцем проведення ради вважалася Січ. Під час походу її могли скликати для вирішення невідкладного питання в будь-якому місці.

Козацька рада щорічно в січні разом із військовою старшиною обирала **кошового отамана**. Він відав Військовим скарбом, представляв запорожців у відносинах із зовнішнім світом, організував протягом року своїх повноважень повсякденне життя Січі, затверджував судові вироки. Його помічниками були осавул (порученець отамана), писар (очолював діловодство Січі), суддя (чинив суд), які також обиралися козацькою радою. Крім них, до виборної військової старшини належали довбиш (литаврист), гармаш (відповідальний за артилерію), товмач (перекладач), шафар (відповідальний за збір податків на користь військового скарбу з усіх привезених на Січ товарів і продуктів).

Суд на Січі керувався козацьким звичаєвим правом. Писаних правових норм не існувало. Найтяжчими злочинами, які каралися позбавленням життя, вважалися зрада,

- Чи є виправданою, на вашу думку, характеристика дослідниками Запорозької Січі як козацької республіки? Чому?

«Вольності Війська Запорозького низового» — офіційна, хоча й не зовсім точна назва Запорозької Січі та належних їй земель після козацької реформи 1578 р. короля Стефана Баторія.

Козацька рада — загальні козацькі збори, орган козацького самоуправління в Україні в XVI—XVIII ст.

Кошовий отаман — найвища виборна керівна посада в Запорозькій Січі.

Кіш — польовий табір під час воєнних походів і на самій Січі.

Курінь — головна військово-адміністративна одиниця Запорозької Січі й одночасно житло козаків.

Гетьман (від старонімецького «командувач») — у XVI—XVII ст. — керівник Війська Запорозького; із 1648 р. також правитель Української козацької держави.

Частина діорами «Військова рада на Січі» в Національному музеї історії козацтва на острові Хортиця. Художник М. Овечкін

Перший опис Томаківської Січі зробив у 80-х рр. XVI ст. польський хроніст Бартош Папроцький. Козацькі ради, які вирішували найважливіші питання життя Січі, він назвав «рицарським колом». Велике значення для формування уявлень про українських козаків у тогочасній Європі мала написана ним у 1575 р. «Ода про хоробрість козаків». У ній зазначалося, що на українців випав увесь тягар кількаторічної кровопролитної марної боротьби з мусульманським світом. Козаки в цих війнах стали вчителями поляків і цим заслужили вічну пам'ять і славу нащадків.

порушення військової дисципліни, убивство товариша й посягання на січове майно.

Основною військово-організаційною одиницею Запорозької Січі був **курінь**, що об'єднував козаків — вихідців із певних місцевостей. Курінь об'єднував декілька сотень осіб. Кількість куренів до XVIII ст. не була сталою. Життям куреня керував виборний курінний отаман, який одночасно був суддею для його козаків.

Курені об'єднувалися в **кіш**, підпорядкований кошовому отаману. Для проведення воєнного походу козацька рада приймала рішення про його здійснення й обирала ватажка — **гетьмана**.

2. Причини і початок козацьких війн (повстань) кінця XVI ст. Першим серйозним випробуванням козацтва як нової впливової сили Речі Посполитої стала козацька війна 1591—1596 рр., яку спочатку очолив гетьман Криштоф Косинський, а потім провідні ролі в її перебігу відігравали С. Наливайко, М. Шаула та Г. Лобода.

Безпосередньою причиною війни стало зростання незадоволення українського козацтва через підготовку Речі Посполитої до війни з Османською імперією. Спочатку для планованої війни влада збрала 1 тис. козацької кінноти й 2 тис. піхоти. Однак через деякий час конфлікт двох держав залагодили. Річ Посполита зобов'язалася за турецькою вимогою вивести козаків із Дніпровського Низу й заборонити їм походи в Чорне море до турецьких володінь. Вимоги про дотримання цього влада надсилала козакам у вигляді відвертих погроз.

Глибинною причиною козацької війни 1591—1596 рр., на думку дослідників, стало поєднання зростання кількості козацтва з небажанням влади визнати привілеї, надані лише реєстровцям, для цілої верстви загалом.

Безпосереднім приводом до початку повстання козаків стала особиста образа, завдана козацькому гетьману К. Косинському князем В.-К. Острозьким та його сином Янушем. Останній, користуючись впливом батька, привласнив маєток Рокитно (нині смт Рокитне), наданий королем К. Косинському як винагороду за захист Поділля від турків і татар.

Виступ К. Косинського підтримало чимало козаків, і протягом 1592 р. повстання охопило Київське, Брацлавське й частково Подільське воеводства. Жителі Білогородки, Білої Церкви, Переяслава та інших міст склали присягу К. Косинському. На території, звільненій від польської влади, він запроваджував козацькі порядки. Це збентежило польський уряд, за наказом якого для боротьби з повстанцями було зібрано велике військо, очолюване київським воєводою В.-К. Острозьким.

У вирішальній битві 23—31 січня 1593 р. під селищем П'ятка на Житомирщині повстанці зазнали поразки й відступили на Запорозжя. У лютому того ж року влада уклала з повсталими досить необтяжливу для них угоду щодо приведення козаків до покірності королю. Згідно з нею повсталі перепрошували короля та Річ Посполиту за завдані шкоди і збитки. Вони обіцяли надалі перебувати в послуху короля та його представників, не здійснювати самовільні походи до сусідніх земель, повернути колишнім власникам захоплене майно й зброю. Проте це не вичерпало конфлікту.

Навесні 1593 р. К. Косинський вирушив із Томаківської Січі, щоб продовжити боротьбу, але під Черкасами був убитий за наказом місцевого старости князя О. Вишневецького. Повстанці, залишившись без керівника, були розбиті військами черкаського старости.

Проте через деякий час козаки оговталися після поразки й розгорнули досить успішні дії. Це примусило О. Вишневецького укласти новий договір, що став значною поступкою козацтву. Козакам гарантувалося право безперешкодно вийти на Дніпровський Низ і повернутися додому. Усім учасникам повстання 1591—1593 рр. надавалася повна амністія (звільнення від покарання). Місцева адміністрація зобов'язувалася повернути козакам — учасникам боротьби відібране майно й коней. На певний час між сторонами конфлікту встановилося перемир'я.

3. Завершення і значення козацьких війн (повстань) кінця XVI ст. На подальшу боротьбу козацтва суттєво вплинула зовнішньополітична ситуація в тогочасній Європі. У 1593 р. спалахнула війна Османської та Священної Римської імперій. Остання, розпочавши створення християнської Священної ліги для боротьби з мусульманським тиском на Європу, уперше звернула увагу на українське козацтво.

Восени 1593 р. посланець Папи Римського прибув на Січ із листом-закликом приєднатися до антитурецького союзу й значним грошовим заохоченням — авансом. На думку дослідників, це було першим випадком, коли українське козацтво визнали учасником міжнародних відносин. Навесні наступного року козаки отримали корогву від імператора Священної Римської імперії та значну суму грошей як його подарунок.

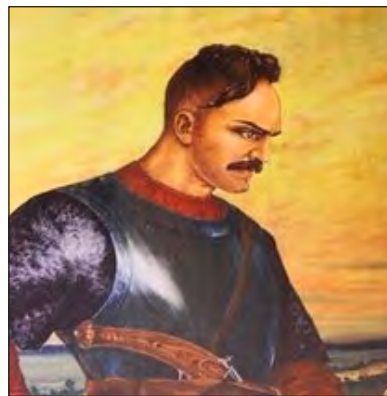
Влітку 1594 р. загони «охочих людей» під керівництвом Северина (Семерія) Наливайка здійснили похід до турецького Придністров'я. Папський посланець повідомив Рим, що «козаки виконали свій обов'язок». Проте після цього козаки не припинили свої дії. Їхні сили збільшилися за рахунок приєднання реєстровців. Шляхта в паніці кидала свої маєтки й тікала до Львова і Кракова.

Криштоф Косинський. Сучасний малюнок

? Розгляньте портрети на с. 57, 58. Які риси ватажків козацьких війн (повстань) прагнули передати своїми малюнками їх автори?

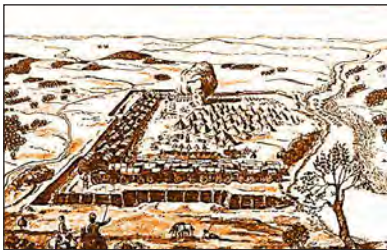
■ Висловіть свою думку щодо уроків і значення козацьких війн (повстань) кінця XVI ст. для влади й українського суспільства.

Северин (Семерій) Наливайко. Сучасний малюнок

Григорій Лобода.
Сучасний малюнок

Повстанський табір в урочищі
Солониця. Сучасний малюнок

Взяття фортеці Ізмаїл українськими
козаками на чолі з гетьманом
С. Наливайком у 1699 р. (фрагмент).
Художник П. Петровичев.
1953 р.

? Яку інформацію про зображені події можна отримати за картинами на с. 58, 59?

Восени 1595 р. війська С. Наливайка оволоділи Східним і Західним Поділлям, Київщиною й Волинням. У лютому наступного року вперше в історії Речі Посполитої для приборкання повсталих козаків на українські землі рушила польська регулярна армія, очолювана польським коронним гетьманом С. Жолкевським.

Сили повстанців суттєво зміцнило те, що до них приєдналися запорозькі козаки під керівництвом Григорія Лободи. Гетьманом об'єднаного війська обрали Матвія Шаулу. Проте коронні війська взяли в облогу повстанський табір в урочищі Солониця поблизу Лубен. Шансів на перемогу в козаків не було.

У червні 1596 р. повстанці змушені були прийняти ультимативні вимоги здатися і скласти зброю. С. Наливайка із соратниками, що намагалися вирватися в Степ, схопили. У Варшаві С. Наливайка і М. Шаулу стратили. Вальний сейм Речі Посполитої спеціальними ухвалами за участь у козацьких війнах (повстаннях) позбавив реєстрове козацтво його прав і привілеїв.

Козацькі війни (повстання) кінця XVI ст. стали першим на українських землях потужним виступом, очолюваним козацтвом. Вони сприяли покозаченню представників різних станів, їх переселенню на південь українських земель і продовжили процес формування козацького стану.

Козацтво під час бурхливих подій 1591—1596 рр. демонструвало українському суспільству, як необхідно відстоювати свої інтереси. Однак доцільно звернути увагу, що

З універсалу короля Речі Посполитої Сигізмунда III до шляхти Брацлавського воєводства про необхідність придушення повстання С. Наливайка (1594 р.)

...А тепер знову, коли там їхня сваволя чим більшої сили набирає і набрала, про що скарга нам представлена від рицарства — мешканців того воєводства і всіх земель руських, що вони, приєднавши до себе ще інших свавільних людей, на домівки шляхетські наїжджають, пљундрують, маєтності їхні пустошать, права та їх самих забирають і забивають. Навіть замки й міста наші беруть в облогу, із послухності нашої виламуючись.

Чому ми не раз запобігаючи і побоюючись, щоб теє зло пожежею не поширювалося, прихилиючись до прохання мешканців про відновлення і компенсацію прав, шкод і маєтностей, побиття й проливання крові їхньої... радимо... того Наливайка та інших свавільників [спіймати ї] з ними як слід учинити. А тих бунтівників, свавільників відповідно до їх «заслуг» карали й карати казали...

? **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Які з наведених у джерелі фактів свідчать про значне поширення повстання? **2.** Як влада закликала діяти, щоб припинити повстання?

такі дії стали порушенням чинних правових норм. Однак це було відповіддю на порушення їхніх прав і неможливість щось досягти законним шляхом.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Своєрідний устрій Запорозької Січі зробив її прототипом для організації більш демократичного державного устрою.
- Козацькі війни (повстання) кінця XVI ст. продемонстрували, що козацтво перейшло на новий рівень розвитку, і владі варто зважати на його інтереси.

Запитання та завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Відгадайте героя або героїню». **Правила гри.** Учитель/вчителька записує на картці ім'я історичної особи та кладе її в конверт. Учні та учениці мають за допомогою заздалегідь визначеної кількості запитань відгадати, про кого йдеться. Учитель/вчителька може відповідати лише «так», «ні» або «частково». Гра проводиться в парах, малих групах або з усім класом.
2. Які особливості Запорозької Січі дозволяють називати її козацькою республікою? 3. Що вам відомо про причини й початок козацьких війн (повстань) кінця XVI ст.? 4. Як завершилися козацькі війни (повстання) кінця XVI ст.? У чому полягало їхнє значення?
5. Покажіть на карті події, пов'язані з розгортанням козацьких війн (повстань) кінця XVI ст. 6. **Робота в парах.** Складіть схему устрою Запорозької Січі. 7. Складіть хроніку подій козацьких війн (повстань) кінця XVI ст.
8. **Робота в малих групах.** Розв'яжіть історичні задачі. 1) У січні 1596 р. С. Наливайко звернувся з листом до короля Сигізмунда III, де намагався представити себе як його вірного підданого, що не чинив шкоди Речі Посполитій, а навпаки, сприяв захисту її земель. Чи погоджуєтесь ви із цим? Чому? Чого, на вашу думку, С. Наливайко прагнув досягти цим листом? 2) Придворний поет князя В.-К. Острозького Симон Пекалід присвятив повстанню К. Косинського поему «Про Острозьку війну». У ній він зобразив дії повстанців як прояв нецивілізованого світу, який своєю війною руйнує представлений В.-К. Острозьким світ цивілізації та «міст квітучих». Козацтво, на думку поета, має бути лише захисником князівського світу від чужинців і не претендувати на його місце в суспільстві. Яким є ваше ставлення до цієї точки зору? Що показали козацькі війни (повстання) кінця XVI ст. щодо місця козацтва в тогочасному суспільстві?

Працюємо з хронологією

1591—1596 рр. — козацькі війни (повстання) кінця XVI ст.

Узяття Луцького замку С. Наливайком. Художник Б. Карабулін. 1968 р.

Пам'ятник повстанню К. Косинського в м. Біла Церква (Київська обл.)

Пам'ятник ватажку козацького повстання С. Наливайку в смт Гусятин (Тернопільська обл.)

§ 12. Походи козаків першої чверті XVII ст. П. Конашевич-Сагайдачний

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про причини активності козацтва в морських і суходільних походах у Кримське ханство, Османську імперію, Московське царство; якими були основні походи козаків першої чверті XVII ст.; чим уславився П. Конашевич-Сагайдачний; про роль Війська Запорозького в Хотинській війні.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Якими були особливості військового мистецтва українського козацтва? 2. Наведіть факти, що свідчать про зростання ролі козацтва в подіях, що відбувалися на українських землях у XVI ст.

- Висловіть судження щодо того, чи могла існувати Запорозька Січ без здійснення воєнних походів. Чому?

Козацька варта. Художник І. Іжакевич. 1890-ті рр.

Запорізьке військо в поході. Художник Ю. Брандт

1. Причини активності козацтва в морських і суходільних походах. На кінець XVI ст. українське козацтво набуло вагомій ролі у внутрішньому житті Речі Посполитої. Разом із цим на нього звернули увагу інші держави — наймання на військову службу до іноземних правителів стало для козаків традиційною справою, або «козацьким хлібом», як тоді казали.

Незважаючи на офіційну ліквідацію реєстрового козацтва, уряд Речі Посполитої залучав козацтво до участі у війнах, що велися ним у цей час. Зокрема, козацтво брало участь у молдавсько-валахській кампанії 1600 р., польсько-шведській війні 1601—1602 рр. та польсько-московській війні 1617—1618 рр. Через ці війни влада відновила українське реєстрове козацтво.

Усупереч заборонам влади козацтво самовільно здійснювало успішні морські й суходільні походи до Кримського ханства й Османської імперії.

Воєнна активність запорозького козацтва обумовлювалася його розумінням свого призначення й способом існування як спільноти «воєнного люду». Своїми походами воно захищало українські землі від татарських набігів, визволяло з мусульманського полону християнських бранців. Козаки-запорожці наймалися на службу до правителів християнських держав, несли службу, воювали тощо. Усе це виправдовувало саму форму існування Січі, яка ставала форпостом, захисником християнського світу перед тиском мусульман. Водночас у походах козаки здобували здобич і полонених, яких у ті часи традиційно продавали як невільників або отримували за них викуп.

2. Воєнні походи козаків. Перші два десятиліття XVII ст. стали добою далеких і близьких воєнних походів українського козацтва. Саме в цей період були здійснені успішні морські й суходільні походи до Кримського ханства, Османської імперії, Московського царства, що поширили славу про непереможних козаків-запорожців на всю Європу.

Січова корабельня. Художник М. Добрянський. 2009 р.

Козаки гетьмана П. Сагайдачного здобувають Кафу. Художник А. Орльонов. 2009 р.

У 1602 р. козаки на 30 чайках і кількох відбитих у турків галерах вийшли в Чорне море й під Кілією розгромили турецький флот. Уже в 1606 р. запорожці здобули Варну — найбільшу турецьку фортецю на західному узбережжі Чорного моря, яка вважалася неприступною. Наступного року козаки-запорожці на чолі з П. Конашевичем-Сагайдачним розбили турецьку флотилію під Очаковим.

У 1608 р. козаки вирушили в суходільний похід на Кримське ханство, зруйнували й спалили Перекоп, а через рік на 16 чайках напали на придунайські турецькі фортеці Ізмаїл, Кілію та Аккерман (зараз Білгород-Дністровський).

У 1613 р. запорожці здійснили два походи на турецьке узбережжя, а в гирлі Дніпра розбили турецьку флотилію та захопили шість турецьких галер. Наступного року козацька флотилія із 40 чайок, очолювана П. Конашевичем-Сагайдачним, пододала Чорне море, напала на Трапезунд і, рухаючись у західному напрямку, спустошила узбережжя. Штурмом було взято Синоп і спалено весь турецький флот, що стояв у гавані.

У 1615 р. козацька флотилія з 80 чайок рушила на Стамбул. Зійшовши на берег між двома столичними портами, вони спустошили й спалили все довкола. Навздогін козакам вирушила турецька ескадра, але була розбита біля гирла Дунаю. Захоплені галери козаки відвели до Очакова, спалили на очах у залози, а потім розпочали штурм фортеці.

Нарешті в 1616 р. П. Конашевич-Сагайдачний із величезною флотилією зі 150 чайок та 7 тис. козаків розбив турецький флот під Очаковом, пішов на фортецю Кафа та взяв її в облогу. Після кількадечної облоги козаки здобули й спалили Кафу, що була головним невільницьким ринком регіону, і визволили полонених.

Османська імперія, розлючена зухвалістю козаків, рушила війною проти Речі Посполитої. Невпевнений у перемозі коронний гетьман С. Жолкевський уклав із нею мир і зобов'язався приборкати козаків, але не зміг цього зробити.

Козаки на Чорному морі. Художник І. Рєпін. 1908 р.

Запорожці на чайках атакують османські галери. Невідомий художник. Близько 1636 р.

НАСЛІДКИ КОЗАЦЬКИХ МОРСЬКИХ ТА СУХОДІЛЬНИХ ПОХОДІВ ПРОТИ ТАТАР І ТУРКІВ

Наслідки походів

Завдяки захопленню у походах здобичі й полоненим козаки могли добре озброюватися та виступати потужною військовою силою. У першу чергу запорожці обґрунтовували це необхідністю захисту рідної землі від ворогів як випереджувальні удари по їхніх територіях

Дії козацтва спричиняли постійну напруженість у польсько-турецьких відносинах

Походи козаків завдавали відчутних економічних втрат Османській імперії, зменшували її військову міць і стримували татар, обмежуючи їхні можливості чинити набіги на українські землі

- Чи можна віднести П. Конашевича-Сагайдачного до видатних постатей історії України? Поясніть свою точку зору.

Упродовж усього літнього періоду 1619 р. козацькі флотилії успішно діяли в Чорному морі. Наступного року в козацьких морських походах загалом узяли участь близько 1,5 тис. чайок. Влітку 1621 р. козацька флотилія, потопивши 20 галер, розгромила турецьку ескадру. Козаки вчинили напади на Стамбул і Галад.

Завдяки успішним діям у морських походах козаки-запорожці уславилися як непереможні воїни.

Під час польсько-московської війни 1617—1618 рр. 20-тисячне козацьке військо, очолюване гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним, на прохання короля Сигізмунда III вирушило до Москви. Воно мало врятувати королевича Владислава, який рушив туди походом, щоб здобути корону московського царя, й опинився у складній ситуації. Умовами участі козаків у поході П. Конашевич-Сагайдачний визначив припинення утисків православних, збільшення кількості реєстрового козацького війська, збільшення підвладної козакам території з їхньою адміністративною та судовою автономією. Король Сигізмунд III пообіцяв виконати ці умови.

Похід козаків до Московського царства був успішним. Королевича Владислава врятували. Після невдалої спроби штурмом узяти Москву підрозділи Речі Посполитої відступили.

Найбільшим успіхом Речі Посполитої у війні з Московським царством, фактично отриманим завдяки діям козаків, стало укладання Деулінського перемир'я. За його умовами Річ Посполита повернула втрачені раніше Смоленську, Чернігівську й Новгород-Сіверську землі. Від короля Сигізмунда III за участь у поході козаки отримали лише досить значну грошову винагороду — 20 тис. золотих та 7 тис. штук сукна. Обговорені козаками напередодні походу умови задоволені не були.

3. Діяльність П. Конашевича-Сагайдачного. На тлі подій, які відбувалися на українських землях наприкінці XVI — на початку XVII ст., формувалася особистість одного з відомих ватажків козацтва — П. Конашевича-Сагайдачного. Освіту він здобув в Острозькій школі (академії), що, імовірно, обумовило його погляди як поборника православ'я на все життя. Саме під час навчання він написав твір «Пояснення про унію», де виступив на захист православної віри.

Наприкінці XVI ст. П. Конашевич-Сагайдачний приєднався до Війська Запорозького. У його складі він став учасником молдавсько-валахської (1600 р.) та польсько-шведської кампаній. Імовірно, П. Конашевич-Сагайдачний брав активну участь у козацьких морських та суходільних походах проти татар і турків. Визнаним ватажком усього українського козацтва він став після вдалих походів 1614, 1615 та 1616 рр.

Протягом 1616—1622 рр. П. Конашевича-Сагайдачного чотири рази обирали гетьманом Війська Запорозького. Він умів поєднувати наполегливість у прямованні до поставленої мети зі здатністю до компромісів. Завдяки його зусиллям було повністю відкинуто невідповідний козацтву варіант угоди великого коронного гетьмана С. Жолкевського й підписано більш прийнятну Вільшанську угоду 1617 р. Вона забороняла походи козаків до Криму й Османської імперії. Кількість козацького реєстру обмежувалася 1 тис. осіб. Проте через польсько-московську війну 1617—1618 рр. її реалізовано не було. Після війни козацька старшина, очолювана П. Конашевичем-Сагайдачним, домоглася укладення нової Роставицької угоди 1619 р., за якою кількість реєстрового козацтва збільшувалося до 3 тис. осіб.

П. Конашевич-Сагайдачний сприяв зростанню воєнополітичної ваги Війська Запорозького в тогочасній європейській політиці. З його ініціативи козацькі послы 1618 р. вели переговори про приєднання до антитурецької «Ліги християнської міліції» та залучення запорожців до хрестового походу проти Османської імперії, який вона намагалася організувати.

Для підтримки православної церкви П. Конашевич-Сагайдачний разом з усім Військом Запорозьким вступив до Київського братства, а гетьман став опікуном заснованої при ньому школи. П. Конашевич-Сагайдачний був серед тих, чіми зусиллями відновили вищу ієрархію православної церкви в Речі Посполитій.

Важливе місце в діяльності гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного посідали заходи з реформування Війська Запорозького й Січі. Він поділив війська на сотні та полки, запровадив навчання й сувору дисципліну. У складі війська гетьман створив підрозділи легкої і маневреної артилерії та добре озброєної і навченої піхоти. Усе це забезпечувало високий ступінь підготовленості до ведення воєнних дій, що й продемонстрували численні козацькі перемоги в битвах цього періоду.

Суттєво змінився на краще моральний дух Війська Запорозького. Воно визначало себе захисником православної віри, рідної землі та її населення.

4. Участь українського козацтва в Хотинській війні.

Морські й суходільні походи запорозьких козаків до турецькі портів Західного й Південного Причорномор'я, а також підтримка Річчю Посполитою антитурецьких виступів у Валахії та Молдавії викликали різке погіршення відносин Речі Посполитої та Османської імперії. Розпочалася польсько-турецька війна 1614—1621 рр.

У вересні 1620 р. польська армія, очолювана коронним гетьманом С. Жолкевським, була розбита турками під селищем Цецора. Здобувши перемогу в Молдавії, султан

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Невідомий художник. XVIII (XIX) ст.

Патріарх Феофан III про роль гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного у відновленні православної ієрархії в Речі Посполитій (1627 р.)

...Справа була б неможливою без підтримки пана й гетьмана Петра Сагайдачного, дії якого в цій справі справедливо можна назвати подвигом, рівним апостольському. Ця людина є щирий сповідник православної віри, за яку [він] віддав своє життя й після заспокоєння свого шанується на Русі як благовірний.

? Як патріарх оцінював роль П. Конашевича-Сагайдачного у відновленні православної церкви?

**Із листа
католицького єпископа
Франческо Чіріолі (1621 р.)**

...Серед католиків, зокрема церковників, не бракує впливових осіб, які прихильні до членів козацького посольства (з огляду на теперішню загрозу війни з османами). А згаданий Сагайдачний відверто заявляє, що королівство не одержить ні найменшої допомоги від жодного козака і від більшої частини схизматиків, якщо їхні вимоги не будуть вислухані. З другого боку, багато хто із цих сеньйорів не тільки вважає, що було б величезною шкодою втратити допомогу козаків, військо яких вихваляють як більш боєздатне і краще організоване, ніж те, яке очолює коронний гетьман, а й підкреслюють небезпеку, що ці козаки не битимуться проти османів, і тому говорять, що зараз необхідно піти на поступки, щоб вони лишилися вдоволеними.

? **Робота в парах.** Опрацюйте джерело й визначте, чим його автор аргументує доцільність використання у війні допомоги козаків.

Битва під Хотиним у 1621 р.
Художник Ю. Брандт

Осман II почав готуватися до завоювання Речі Посполитої. Король Речі Посполитої Сигізмунд III звернувся по допомогу до імператора Священної Римської імперії та Папи Римського, але вони не підтримали його. Тоді він був змушений шукати порозуміння із запорозьким козацтвом.

У відповідь на прохання короля запорозький гетьман Яків Нерода на прізвисько Бородавка заявив, що надасть допомогу лише за умови визнання польською владою відновлення ієрархії православної церкви.

У червні 1621 р. в урочищі Суха Діброва, між Ржищевом і Білою Церквою, зібралася рада реєстрового та нереєстрового козацтва, на якій було прийнято рішення взяти участь у поході проти турків разом із поляками, а для узгодження умов направити до короля посольство на чолі з П. Конашевичем-Сагайдачним.

Із Варшави П. Конашевич-Сагайдачний повернувся в польській табір, розташований під стінами Хотинської фортеці. Проте козацьке військо ще не прибуло туди, і він із невеликою охороною рушив назустріч козакам, які з боями пробивалися під Хотин. П. Конашевич-Сагайдачний натрапив на турків і, діставши поранення, ледве повернувся до своїх. На козацькій раді він розповів про обіцянки польського уряду. Козаки, невдоволені командуванням Бородавки, позбавили його влади й обрали новим гетьманом П. Конашевича-Сагайдачного.

Близьку уникнувши оточення, П. Конашевич-Сагайдачний привів козаків під Хотин. Майже одночасно під стінами фортеці з'явилася 250-тисячна турецько-татарська армія, очолювана Османом II. Їй протистояло 80-тисячне польсько-козацьке військо, із якого близько 40 тис. осіб становили запорожці. У Хотинській війні 2—28 вересня 1621 р., як назвали цю битву, вирішувалася доля Речі Посполитої та українських земель. Завдяки таланту П. Конашевича-Сагайдачного й героїзму запорожців польсько-козацьке військо здобуло перемогу.

У результаті героїчних дій козаків під стінами Хотинської фортеці було розвіяно уявлення про непереможність турецької армії. Подальші плани Османської імперії щодо завоювання європейських країн провалилися. Українські й польські землі уникли завоювання турками. Авторитет Речі Посполитої зріс. Звістка про перемогу сприяла активізації визвольної боротьби слов'янських народів проти турецького поневолення.

За умовами досягнутого миру Кримське ханство та Османська імперія зобов'язувалися не нападати на українські та польські землі. Річ Посполита, у свою чергу, обіцяла заборонити козакам судноплавство по Дніпру й не допускати походів запорожців до Криму й турецьких володінь.

Для гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного перемога під Хотиним стала останньою справою його життя. Унаслідок отриманого напередодні битви поранення він невдовзі помер.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Походи козаків першої чверті XVII ст. продемонстрували високий рівень військової майстерності запорозького козацтва.
- П. Конашевича-Сагайдачного небезпідставно вважають одним із найбільш талановитих ватажків українського козацтва.
- Перемога, здобута Річчю Посполитою в Хотинській війні завдяки запорозькому козацтву, сприяла поширенню уявлень про них як про відмінних воїнів із високою боєздатністю.

Запитання та завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Знайдіть зайве». **Правила гри.** Учитель/вчителька доручає учням та ученицям скласти на аркушах три-чотири переліки із чотирьох термінів або понять за вивченою темою. У кожному переліку одне слово або словосполучення має не відповідати змістовому ряду, тобто бути зайвим. Потім учитель/вчителька збирає аркуші, перемішує їх та роздає в довільному порядку для відповідей. Учні та учениці мають підкреслити зайвий термін або поняття в кожному переліку.
2. Назвіть причини активності козацтва в морських і суходільних походах. 3. Наведіть факти, які свідчать, що морські й суходільні походи козаків завдавали шкоди Кримському ханству й Османській імперії. 4. Яку роль відіграло українське козацтво в польсько-московській війні 1617—1618 рр.? 5. Польський шляхтич Яків Собеський, згадуючи діяльність П. Конашевича-Сагайдачного, написав «Був це чоловік великого духу...». Наведіть факти з біографії козацького ватажка, які доцільно використати до такої характеристики. 6. Яку роль відіграло козацтво в Хотинській війні?
7. **Колективне обговорення.** Які зміни відбулися в розвитку козацтва в першій чверті XVII ст.? 8. Покажіть на карті події, пов'язані з походами козаків першої чверті XVII ст. 9. Складіть перелік основних заходів діяльності П. Конашевича-Сагайдачного.
10. **Робота в парах.** Про участь козаків у Хотинській війні вірменський хроніст Авксентій написав: «Якби не козаки, військо Речі Посполитої було б розбите за три-чотири дні. Перемогу здобули тільки завдяки Богові й запорозьким козакам». За додатковими джерелами ознайомтеся з перебігом битви та складіть опис фактів, на підставі яких можна скласти відповідну наведеній характеристику. 11. Пригадайте зміст української народної думи «Маруся Богуславка». Наведіть приклади з твору, що відображають любов до Батьківщини як одну з найбільших чеснот людини.

Сеймовий комісар армії Речі Посполитої в Хотинській війні після її закінчення відверто заявив, що «справжніми переможцями під Хотиним і рятівниками Речі Посполитої були козаки».

Працюємо з хронологією

Перша чверть XVII ст. — походи запорозьких козаків до Кримського ханства й Османської імперії.
1618 р. — похід козаків на Москву під час польсько-московської війни 1617—1618 рр.
1621 р. — Хотинська війна.

Пам'ятник П. Сагайдачному біля Хотинської фортеці. Скульптор В. Гамаль. 1991 р.

§ 13. Козацько-селянські повстання 20—30-х рр. XVII ст.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про причини козацько-селянських збройних конфліктів і повстань проти влади Речі Посполитої та їх перебіг; у чому проявлявся національно-визвольний характер зазначених рухів; про результати, наслідки та значення козацько-селянських збройних конфліктів і повстань; що таке «Куруківська угода 1625 р.», «Тарасова ніч», «Переяславська угода 1630 р.», «національно-визвольна боротьба», «Ординація Війська Запорозького».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Якими були причини, результати та наслідки козацьких війн кінця 90-х рр. XVI ст.? 2. Назвіть особливості соціально-економічного розвитку українських земель у складі Речі Посполитої в першій половині XVII ст. 3. Які факти свідчать про те, що запорозьке козацтво було важливим чинником суспільного життя на українських землях?

- Сформулюйте причини козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст. Чи можна стверджувати, що вони були обумовлені ситуацією в тогочасній Україні? Чому?

1. Українські землі у 20-х рр. XVII ст. Після Хотинської війни козацьке військо повернулося до України. Однак ставши вагомим чинником здобуття Річчю Посполитою перемоги, козацтво одночасно програло. Обіцянки, надані владою запорожцям напередодні війни, не були виконані. Уже в жовтні 1621 р. польський уряд наказав залишити в реєстрі лише 3 тис. козаків, а решті наказав повернутися під владу своїх панів і старост.

Значна частина виключених із реєстру козаків після повернення повернулася до панських маєтків на Київщині, зберігала військовий устрій і відмовлялася виконувати накази панських «старостків» та королівських урядників. Розгорталася покаяння селян і містян, які через погіршення умов життя не визнавали місцевої адміністрації та проголошували себе козаками. До «самовільного» козацтва приєднувалися реєстровці, незадоволені тим, що в той час, коли вони воювали, їхні господарства були розорені панами.

У 1621 та 1622 рр. козаки зверталися до Сигізмунда III з петиціями, де зобов'язувалися не нападати на турецькі володіння та Крим, якщо король задовольнить їхні вимоги. Вони просили зберегти давні вольності, збільшити реєстр. Козаки хотіли отримати дозвіл селитися й користуватися своїми правами як на королівських землях, так і в панських маєтках, мати можливість із відома короля найматися на службу до інших монархів, заборонити розміщення на постій королівських військ у Київському воєводстві. Запорожці наполягали також на скасуванні Берестейської унії та узаконенні православної церкви. Проте влада Речі Посполитої не бажала розглядати прохання козаків і вирішила приборкати їх силою. Ситуація загострювалася. Упродовж весни-літа 1625 р. запорожці всупереч забороні влади здійснили три походи до турецьких володінь. Одночасно козаки активізували боротьбу з унійцями в Києві. Влада почала розглядати козацтво як небезпечну для всієї Речі Посполитої силу.

Відносини влади Речі Посполитої та козацтва у 20-х рр. XVII ст. були складними. Ситуацію загострювали спроби влади перешкодити козакам здійснювати походи проти татар і турків. Однак запорожці не збиралися дотримуватися умов Хотинської угоди. Коли королівський посол, що прибув на Запорозьку Січ, почав дорікати козакам за порушення домовленостей, козаки заявили: «Мир укладав король, а не ми!».

2. Польсько-козацький збройний конфлікт 1625 р.

У вересні 1625 р. з міста Бар на Поділлі в Подніпров'я вирушило 30-тисячне польське військо, очолюване коронним польським гетьманом Станіславом Конецпольським. Під його натиском окремі повстанські загони козаків, покочаних селян і містян із Фастова, Канева, Черкас та інших міст подалися в напрямку Запорозжя. Із Січі їм на допомогу вирушив гетьман Марко Жмайло. Незабаром вони об'єдналися у 20-тисячне військо та влаштували укріплений табір на південь від Крилова. 25 жовтня урядові війська атакували козаків. Після кривавої січі, що тривала весь день, М. Жмайло відвів повстанців до Курукового озера, де розташував у болотистій місцевості новий табір, оточивши його кількома рядами возів.

С. Конецпольський атакував повстанців, але, потрапивши в трясовину, відступив із великими втратами. Тим часом похолодало, випав сніг. Обидві сторони не були готові до тривалої облоги й розпочали переговори. Козаки відкинули вимогу поляків видати ватажків. Однак замість М. Жмайла новим гетьманом обрали поміркованого Михайла Дорошенка, який 6 листопада 1625 р. підписав із С. Конецпольським Куруківську угоду.

За цим договором усі учасники повстання отримували амністію (не підлягали покаранню). Кількість реєстрового козацтва збільшувалася з 3 тис. до 6 тис. осіб, із яких 1 тис. козаків мала перебувати на Запорозькій Січі й не допускати туди втікачів із панських маєтків. Реєстрові козаки об'єднувалися в полки, що були одночасно територіальними одиницями, де вони жили, — Корсунський, Черкаський, Білоцерківський, Чигиринський, Канівський, Переяславський. Установлювалися річна платня реєстровцям у розмірі 60 тис. злотих та додаткові виплати старшині. Козаки, які залишалися поза реєстром, поверталися під владу панів. Старшина зобов'язувалася не приймати до реєстру виключених із нього і придушувати будь-яке «свавільство».

Уряд сподівався, що Куруківська угода ізольовує реєстровців, що перебували на державній службі, від інших станів і зупинить розгортання покочання. Створення шести територіальних полків мало на меті примусити реєстровців підтримувати порядок і придушувати в цих землях повстанські виступи. Угода не задовольнила основну масу козацтва, і влада не змогла повністю втілити в життя її умови. На Січі з 1628 р. зосереджувалося нереєстрове козацтво, незалежне від уряду, яке обирало власного гетьмана.

3. Повстання Т. Федоровича (Трясила) 1630 р.

Наприкінці 20-х рр. XVII ст. після завершення польсько-шведської війни в Україну повернулися козаки-випищики, яких влада залучила до лав реєстрового козацтва лише для участі у війні. Тепер їхня доля нікого не цікавила. До цього

Герби
козацьких
полків

Корсунський
полк

Білоцерківський
полк

Чигиринський
полк

Канівський
полк

Переяславський
полк

За Куруківською угодою реєстровцям дозволялося селитися й володіти землею лише на «королівщинах» (державних землях). Ті, хто жив у панських маєтках, мали залишити їх протягом трьох місяців. За козаками зберігалося право обирати гетьмана, але затверджувати його мав король. Реєстровці зобов'язувалися не втручатися в релігійні справи в Україні, відмовитися від зв'язків з іншими державами та здійснення походів проти Кримського ханства й Османської імперії.

Тарас Федорович (Трясило).
Невідомий художник

Тарас Федорович за походом — кримський татарин. Ім'я та хрещення він рийняв у 1618 р. У поході на Москву під час Тридцятилітньої війни 1618—1630 рр. Т. Федорович був керівником козаків-найманців на боці Габсбургів.

Національно-визвольна боротьба — рухи поневолених народів за повалення чужоземного панування, ліквідацію національного й колоніального гноблення, завоювання національної незалежності.

уряд уперше розмістив на Київщині на постій коронне військо. Звичні для нього пограбування й насильства над місцевим населенням загострили ситуацію. Ускладнилися також відносини православних та унійців. За таких умов нереєстрові козаки-запорожці відмовилися підкорятися гетьману реєстровців Григорію Чорному й обрали свого гетьмана — **Тараса Федоровича**, відомого серед козаків під прізвиськом **Трясило**. У середині березня він разом із 10-тисячним військом повстанців вирушив із Січі до Черкас. Зайнявши місто, що було резиденцією гетьмана Г. Чорного, запорожці стратили його за зраду козацьких інтересів.

Повстання швидко поширювалося. Козаки Т. Федоровича взяли Корсунь, Канів та Переяслав. Із гаслом захистити православну церкву до повстанців звертався митрополит Й. Борецький. Т. Федорович закликав українців приєднуватися до запорожців, щоб боронити православну віру та звільнитися від польської влади. Тому це повстання вважають першим великим козацьким виступом, що мав характер **національно-визвольної боротьби**.

Під Переяславом відбулася вирішальна битва повстанців із військом коронного гетьмана С. Конецпольського. Майже три тижні тривали запеклі бої.

Важливою подією стала «Тарасова ніч», як назвав її в однойменній поемі про повстанців Т. Шевченко. Травневої ночі невеликий козацький загін непомітно проник у ту частину польського табору, де розташовувався штаб С. Конецпольського, і повністю знищив його охорону — «Золоту роту» зі 150 молодих шляхтичів із найзнатніших родів. Затягування боротьби в ситуації загрози нової війни з Московською державою змусило С. Конецпольського укласти з повстанцями Переяславську угоду 1630 р., згідно з якою реєстровці-повстанці не підлягали покаранню, статті Куруківської угоди залишалися чинними, але реєстр збільшувався із 6 до 7 тис. осіб. Реєстрові козаки зобов'язувалися покарати учасників морських походів до турецьких володінь і спалити свої чайки. Т. Федорович позбавлявся гетьманства. Проте низка гострих проблем, зокрема переслідування православної церкви, в угоді навіть не згадувалася й залишилася нерозв'язаною.

4. Повстання І. Сулими 1635 р. Прагнучи приборкати Запорозьку Січ, сейм Речі Посполитої в лютому 1635 р. ухвалив постанову «Про припинення козацького свавілля». Відповідно до неї в Україну вводилися військові підрозділи Речі Посполитої, запроваджувалася смертна кара для реєстровців — учасників повстань або пов'язаних із проявами непокори польському командуванню або власній старшині. Також виділялися кошти на спорудження фортеці на правому березі Дніпра біля першого (Кодацького) порогу.

У липні 1635 р. спорудження фортеці Кодак, яким керував французький інженер Гійом Левассер де Боплан, було завершено. У фортеці розмістився гарнізон із 200 німецьких найманців.

Запорожці розуміли, яку небезпеку становить для них Кодак, що блокував рух утікачів на Січ і рейди козаків у верхів'я Дніпра. Гетьман нереєстрового козацтва Іван Сулима разом із січовою старшиною вирішив знищити фортецю. Близько середини серпня 1635 р. вночі загін козаків, очолюваний І. Сулимою, захопив Кодак, зруйнував укріплення та знищив залогу. Після цього гетьман спробував підняти селян і містян на повстання. Однак владі вдалося придушити його. Польські війська оточили Кодак, а загін реєстровців, який проник до фортеці, захопив І. Сулиму та видав його владі. Ватажка повстанців відправили до Варшави, де й стратили.

Фортецю Кодак козаки руйнували кілька разів, а польська влада відбудовувала. Чергового разу відновити її наказав у 1638 р. великий коронний гетьман С. Конєцпольський після придушення повстання П. Бута, Д. Гуні та Я. Остряниці.

5. Козацьке повстання 1637—1638 рр. Новим великим виступом стало повстання 1637—1638 рр. Поштовхом до його початку стала проведена наприкінці квітня 1637 р. коронним польним гетьманом Миколою Потоцьким «чистка» козацтва, унаслідок якої в реєстрі залишилися лише ті, за кого ручалися місцеві старости.

Повстання очолив Павло Бут (Павлюк), обраний на Січі гетьманом нереєстрового козацтва. Виступаючи під гаслами знищення зрадників старшин-реєстровців, боротьби з «ляхами», захисту православної віри і «наших золотих вольностей», повстанці закликали решту населення приєднатися до них. Досить швидко П. Бут зібрав майже 10 тис. осіб. Однак повстанські загони діяли роз'єднано й були погано озброєні.

Наприкінці грудня 1637 р. польська армія, очолювана М. Потоцьким, виступила проти бунтівників. 16 грудня 1637 р. у вирішальному бою 15-тисячної польської армії з 10-тисячним козацьким військом під селом Кумейки неподалік Канева повстанці зазнали поразки. Вони відступили, але потрапили в оточення й змушені були здатися. П. Бута та інших козацьких ватажків, виданих старшиною полякам, пізніше стратили у Варшаві.

Однак повстання не припинилося. Навесні 1638 р. боротьбу продовжив новообраний гетьман нереєстрового козацтва Яків Острянин (Остряниця). У березні він виступив із Січі, намагаючись знищити частини коронного війська на Лівобережжі. У квітні Я. Острянин переміг велике польське військо під Говтвою. Проте сили були нерівними, особ-

Фортеця Кодак.
Сучасна реконструкція

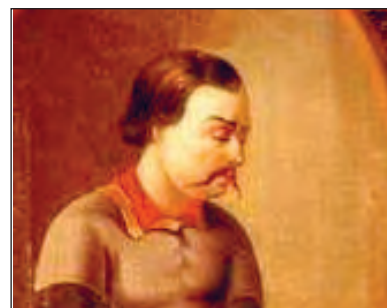

Зовнішній вигляд залишків
фортеці Кодак

? Визначте за малюнками особливості розташування та укріплень фортеці Кодак.

Павло Бут (Павлюк). Невідомий художник

Яків Острянин (Остряниця).
Невідомий художник. XIX ст.

- Чи могли положення «Ординації Війська Запорозького» забезпечити тривалий мир і спокій в Україні? Поясніть свою думку.

3 «Ординації Війська Запорозького» (1638 р.)

...Через те, що єдиним нашим бажанням у справі управління державою є знайти такі способи, з яких наші вірнопіддані завжди переконалися б у нашій королівській ласці, але оскільки козацька сваволя так розгнуздалася, що для приборкання її довелося рушити наші війська й битися з козаками, і з благословення Бога... розгромити й уразити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої, — тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів та інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер внаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне життя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів.

? **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Чим сейм обґрунтував необхідність покарання реєстрових козаків? **2.** Чи могли зазначені заходи нормалізувати ситуацію в Україні? Поясніть свою точку зору.

ливо коли на допомогу коронному війську прибули М. Потоцький і магнат Ярема Вишневецький.

У травні повстанці зазнали невдачі під Лубнами. Запеклі бої між Остриницею та польським військом розгорнулися під Жовнином. Втративши надію на успіх, гетьман із кількома сотнями повстанців переправився через річку Сулу й пробився на територію Московської держави. Загони, які залишилися, продовжували боротьбу на чолі з новообраним гетьманом Дмитром Гунею. Він відступив на південь і створив укріплений табір в урочищі Старець на старому руслі Дніпра. Майже півтора місяця повстанці витримували облогу, але довідавшись, що загони, які йшли їм на допомогу, розбито, склали зброю. Повстання зазнало поразки.

6. Прийняття «Ординації Війська Запорозького». На початку вересня 1638 р. польний гетьман М. Потоцький скликав у Києві Загальну раду реєстрового козацтва, де оголосив «Ординацію Війська Запорозького, яке перебуває на службі Речі Посполитої», ухвалену сеймом у травні 1638 р. Вона скасовувала «на вічні часи всі права й привілеї реєстровців, якими вони користувалися в нагороду за послуги, надані нашим предкам, і яких нині [вони] позбавляються внаслідок бунту». На посаду старшого Війська Запорозького (гетьмана) назавжди заборонялося обирати особу з козацького середовища. Замість нього за рекомендацією коронного гетьмана сейм призначав королівського комісара реєстру. Йому належала вся судова й військова влада в реєстрі. Виборність старшини й козацьке судочинство скасовувалися.

Реєстр становив 6 тис. козаків. До нього могли увійти лише ті, хто не брав участі в повстаннях. Усі виключені з реєстру поверталися до свого попереднього стану. Містянам і селянам заборонялося вступати до козацтва під загрозою конфіскації майна, їм також заборонялося видавати заміж дочок за козаків. Полки реєстровців по черзі несли службу на Запорозькій Січі. Вони мали «попереджувати, щоб свавілля не переховувалося на островах і річках і звідти не відправлялось у морські походи».

На початку грудня 1638 р. в урочищі Маслів Став (поблизу сучасного села Миронівка Київської області) відбулася «остаточна комісія з козаками», де реєстровців змусили прийняти умови «Ординації Війська Запорозького».

Період відносного спокою без значних соціальних протестів, що встановився після цього в історії Речі Посполитої, називають «десятиліттям золотого спокою». Проте, зруйнувавши традиційне козацьке самоврядування, влада спричинила поступове зростання напруження в козацькому середовищі, яке призвело до початку в 1648 р. Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- В основі козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст. було незадоволення представників різних верств українського населення владою Речі Посполитої.
- Незважаючи на поразки, повстання 20—30-х рр. XVII ст. відіграли важливу роль. Відстоювання козацтвом своїх станових привілеїв набуло форми національно-визвольної боротьби. Висунуті ним гасла захисту православ'я, звільнення селян від панів і всієї України від польської влади забезпечили підтримку повстанців значною частиною населення.
- Козацтво продемонструвало можливість виконувати роль провідника українського національно-визвольного руху.

Запитання та завдання

- ♦ **1.** Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Хто це?». **Правила гри.** Учитель/вчителька об'єднує учнів та учениць у дві команди. Одна команда називає своїм суперникам характеристику історичної особи, за якою ті мають упізнати, про кого йдеться. Доцільно встановити обсяг характеристики в одне речення, а кількість історичних осіб для характеристики — чотири-п'ять. Кожна правильна відповідь дає 1 бал. Потім команди міняються ролями: ті учні та учениці, що ставили запитання, відповідають, а ті, що відповідали, — ставлять запитання.
- ★ **2.** Які події на українських землях у 20-х рр. XVII ст. спричинили козацько-селянські повстання? **3.** Якими були перебіг і результати польсько-козацького збройного конфлікту 1625 р.? **4.** У чому полягали особливості повстання Т. Федоровича (Трясила) 1630 р.? **5.** Визначте характерні риси повстання І. Сулими 1635 р. **6.** Чим козацьке повстання 1637—1638 рр. відрізнялося від попередніх виступів 20—30-х рр. XVII ст.? **7.** Які обмеження накладалися на козацтво «Ординацією Війська Запорозького»?
- ★ **8.** Покажіть на карті місця, пов'язані з перебігом козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст. **9. Робота в парах.** Складіть таблицю «Козацько-селянські повстання 20—30-х рр. XVII ст.».

Причини повстань	Козацько-селянські повстання			Результати і наслідки
	Дата	Лідери	Основні події	

- ★ **10. Колективне обговорення.** Яким, на вашу думку, було місце козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст. в подіях цього періоду та історії України загалом?
- ★ **11.** Якими цінностями, на вашу думку, керувалися учасники повстань і представники влади за доби козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст. в Україні? Поясніть свою думку. **12. Робота в малих групах.** Підготуйте невеликі сценки, які відображають епізоди розглянутих вами козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст. (тематику розподіляє вчитель/вчителька).

Працюємо з хронологією

- 1625 р.** — польсько-козацький конфлікт, очолюваний М. Жмайлом.
- 1630 р.** — повстання Т. Федоровича (Трясила).
- 1635 р.** — повстання І. Сулими.
- 1637—1638 рр.** — козацьке повстання під проводом П. Бута (Павлюка), Я. Острянина (Остряниці), Д. Гуні.
- 1638 р.** — прийняття «Ординації Війська Запорозького».

Практичне заняття за розділом II

Узагальнення за розділом II

Тестові завдання для підготовки до тематичного контролю за розділом II

Розділ III. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.

§ 14. Передумови, причини і початок Національно-визвольної війни

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: якими були передумови та причини Національно-визвольної війни; про Б. Хмельницького та його сподвижників; якими були події початку війни; що таке «Національно-визвольна війна українського народу XVII ст.», «Українська національна революція XVII ст.».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Наведіть факти погіршення соціально-економічного становища та національно-релігійних утисків українського населення від польської влади. 2. Якими були причини козацько-селянських повстань у 20—30-х рр. XVII ст.? 3. Що таке національно-визвольна боротьба?

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. — збройна боротьба представників різних верств українського народу під проводом Б. Хмельницького за зміни свого становища.

Прапор війська Б. Хмельницького з фондів Військового музею у Стокгольмі (Швеція)

1. Передумови та причини Національно-визвольної війни. Найважливішою подією історії України XVII ст. стала **Національно-визвольна війна українського народу**. Її спалах був обумовлений загостренням суперечностей у різних сферах розвитку суспільства, які спричинили формування передумов війни.

У цей час ускладнилася ситуація в соціально-економічній сфері. Унаслідок зростання в Україні землеволондінг польської шляхти селяни втрачали землю та ставали кріпаками. Значно погіршилося також життя містян і реєстрових козаків. Серед козацтва дедалі більше зростало невдоволення ігноруванням владою його станових інтересів. Критичним було становище в національно-релігійній сфері. Неухильно зменшувалися можливості українців розвивати свою мову. Незважаючи на проголошену свободу віросповідання, утиски православних не припинялися. У тогочасній Україні саме релігійне гноблення стало чинником, що об'єднував представників різних верств у їхніх протестах проти влади.

У політичній сфері відсутність власної державності, колонізація та окатоличення призвели до того, що українці за умови подальшого перебування у складі Речі Посполитої не бачили перспектив для свого повноцінного розвитку.

Назрівали також психологічні передумови до вибуху Національно-визвольної війни. Ступінь і характер насильства в діях панів, орендарів, управителів та урядовців викликали серед українського суспільства озлобленість і прагнення помститися за завдані кривди.

На підставі передумов Національно-визвольної війни сформувався її причини:

- незадоволення різних верств населення України швидким зростанням у країні земельних володінь польських магнатів і шляхти;
- посилення національно-релігійних утисків православних українців;
- невідповідність між фактичним набуттям козаками політичного лідерства в українському суспільстві й обмеженнями, що накладалися на них владою за «Ординацією Війська Запорозького» 1638 р.;
- слабкість вищої державної влади Речі Посполитої (короля й сейму), яка навіть за наявності бажання не мала достатніх повноважень та авторитету, щоб контролювати дії польських магнатів і шляхти в Україні.

Національно-визвольну війну вважають складовою **Української національної революції XVII ст. (1648—1676 рр.)**. Після закінчення Національно-визвольної війни українські землі охопили старшинські міжусобиці та руйнація господарського життя (вересень 1657 — червень 1663 р.), що викликали поділ України на два гетьманства та боротьбу за возз'єднання Української гетьманської держави (червень 1663 — вересень 1676 р.).

2. Б. Хмельницький та його соратники. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. тривала від **1648 до 1657 р.** Вона мала національно-визвольний, релігійний та соціальний характер. Її рушійною силою стали козаки, містяни, селяни, православне духовенство, частина дрібної української шляхти. Очолював їх **Богдан Хмельницький**.

Створити з повсталих селян і козаків боездатну армію, яка боролася за визволення України, Б. Хмельницький зміг, спираючись на своїх сподвижників. Серед них були представники різних станів — козацтва, української шляхти, містян. У роки війни вони стали талановитими воєначальниками, будівничими держави, дипломатами. До найближчого оточення Б. Хмельницького належали Іван Богун, Кіндрат Бурлай, Іван Гиря, Матвій Гладкий, Філон Джеджалій, Максим Кривоніс, Іван Виговський, Антон Жданович та інші.

Соратники Б. Хмельницького мали різні погляди з багатьох питань. Одні з його товаришів були досить поміркованими, інші — налаштованими радикально. Проте Б. Хмельницький зміг згуртувати їх навколо ідеї боротьби за визволення України.

3. Початок війни. Приводом до початку повстання, що переросло в Національно-визвольну війну, стала особиста кривда, завдана Б. Хмельницькому чигиринським підстаростою

Б. Хмельницький про основну причину Національно-визвольної війни

Причиною, яка спонукала козаків піднятися війною проти ляхів, було не те, що ляхи несправедливо відбирали в них села й домівки, не те, що позбавляли їх земної батьківщини, не те, що обтяжували їх роботами, подібно до немилостивих фараонів (усе це ще могли б стерпіти козаки), а те, що ляхи, змушуючи козаків відступати від благочестивих догматів та приєднуватися до невірного вчення, злим юродством руйнували села й дома негнїтїнних душ.

? Робота в парах. Обговоріть і визначте: **1.** У чому Б. Хмельницький вбачав основну причину війни українців із поляками? **2.** Наведіть приклади боротьби українців за православну віру в першій половині XVII ст.

Українська національна революція XVII ст. — складний політичний процес, породжений українськими реаліями Раннього Нового часу, що поєднував у собі боротьбу за національне визволення, масовий соціальний протест і збройні форми протистояння та супроводжувався докорінними змінами всіх сфер життя суспільства.

- Чи розпочалася би війна, якби не відбулося події, що стала приводом до неї? Поясніть свою точку зору.

Гетьман Богдан Хмельницький.
Невідомий художник. XVIII ст.

Богдан (Зиновій) Хмельницький — провідник національно-визвольних змагань 1648—1657 рр., творець Української козацької держави та її перший гетьман. Місцем його народження вважається хутір Суботів (поблизу Чигирин). Він походив із дрібної української шляхти, освіти здобув в одній із київських шкіл та у Львівській єзуїтській колегії. Із юнацьких років Б. Хмельницький перебував на військовій службі. У 1620 р. разом із батьком він брав участь у поході польського війська до Молдови проти турків. У битві під Цецорою батько загинув, а Богдан потрапив до турецького полону, з якого його викупили за порожці. Повернувшись, він вступив до реєстрового козацького війська, згодом став його писарем. Б. Хмельницький брав участь у походах проти Кримського ханства, а в часи повстань 30-х рр. XVII ст. виступав на боці козаків. У січні 1648 р. він очолив Національно-визвольну війну. Під час національно-визвольних змагань Б. Хмельницький проявив себе як досвідчений полководець, талановитий дипломат і видатний державний діяч. Осмислюючи досвід визвольної боротьби, він сформулював ідею створення незалежної Української держави в її етнічних межах і розпочав здійснення своєї мети. Б. Хмельницький домогся визнання Української козацької держави як суб'єкта міжнародного права. Він помер у Чигирині й був похований у Суботіві в Іллінській церкві.

Богданові руїни в Суботіві.
Художник Т. Шевченко. 1845 р.

Даніелем Чаплинським. Зі своїми слугами він навесні пограбував та зруйнував родинний хутір Б. Хмельницького Суботів.

Звернення Б. Хмельницького до суду й навіть до короля з вимогами покарати нападника не мали результатів. Не знайшовши справедливості, він приєднався до козацької старшини, яка таємно обговорювала план повстання проти польської влади в Україні. Протягом вересня 1647 р. Б. Хмельницький розробив план виступу проти Речі Посполитої. Повстання вирішили розпочати в листопаді 1648 р. захопленням Трахтемирова, де перебував урядовий комісар реєстрового козацтва Яцек Шемберк. Домовилися також направити послів до кримського хана й турецького султана, щоб заручитися їхньою підтримкою. Однак плани повстанців було видано полякам. Б. Хмельницького заарештували й кинули до в'язниці в Чигирині. Звідти він утік завдяки допомозі чигиринського полковника Михайла-Станіслава Кричевського та своїх друзів і подався на Запорозжя.

На початку січня 1648 р. Б. Хмельницький із загоном прибічників прибув на Запорозжя й розташувався недалеко від **Микитинської Січі**. Порозумівшись із козаками, що перебували в залозі на Січі, 4 лютого (25 січня) 1648 р. він без бою оволодів нею. При цьому значна частина реєстровців вирішила підтримати повстанців. Ці події вважаються датою початку Національно-визвольної війни. Невдовзі відбулася козацька рада, на якій Б. Хмельницького обрали **гетьманом** Війська Запорозького.

Микитинська Січ — Запорозька Січ, заснована козаками влітку 1639 р. після ліквідації Базавлуцької Січі. Проіснувала до 1652 р.
Гетьман — від 1648 р. — правитель Української козацької держави — Війська Запорозького.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (події 1648—1650 рр.)

Новообраний гетьман звернувся до українського народу й закликав усіх небайдужих до долі своєї Батьківщини вступати до козацького війська для боротьби проти польського панування.

Водночас посольство гетьмана в березні 1648 р. уклало договір про козацько-кримський військово-політичний союз із ханом Іслам Гераєм III. Відповідно до нього на допомогу українським козакам хан надсилав, імовірно, 6 тис. татарських кіннотників (існують припущення, що їх було значно більше).

На кінець квітня 1648 р. гетьману вдалося зібрати 5 тис. козаків і 6 тис. татар. Проти них виступило польське військо, очолюване коронним гетьманом Миколою Потоцьким, що налічувало близько 18 тис. вояків, з яких 6 тис. становили реєстрові козаки. На відміну від козацьких виступів попередніх років, у 1648 р. боротьба проти польського шляхетського панування в Україні набула великого розмаху та поширилася на більшість суспільства.

Пам'ятний знак на місці розташування Микитинської Січі, де Б. Хмельницький був обраний гетьманом Війська Запорозького, у м. Нікополь (Дніпропетровська обл.)

Працюємо з хронологією

1648—1657 рр. — Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.

1648—1676 рр. — Українська національна революція XVII ст.

4 лютого (25 січня)

1648 р. — початок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Роки війни стали трагедією для єврейської громади в Україні. Зокрема, про це розповідається в єврейській хроніці уродженця Острога равина Натана Ганновера «Болото безодне», виданій у 1653 р. у Венеції (Італія). Твір став своєрідним мартіологом (переліком постраждалих від переслідувань й оповіданнями про мучеників) єврейства, що загинуло в Україні в 1648—1649 рр. У ньому описано, як на початку війни єврейське населення в Україні зазнавало численних погромів, виселень або примусового навернення у православ'я. Усього за період національної революції в Україні близько 300 єврейських громад припинили своє існування, при цьому кожний другий їх представник був убитий. Загальна кількість жертв серед єврейського населення оцінюється від декількох десятків тисяч до 100 тис. осіб і більше.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- На кінець 40-х рр. XVII ст. політика, здійснювана Річчю Посполитою на українських землях, призвела до появи великої кількості незадоволених серед різних верств суспільства. Це створило передумови до початку національно-визвольної боротьби.
- Б. Хмельницький очолив повстанців і разом зі своїми сподвижниками згуртував більшість українського суспільства для боротьби за свої права і свободи.
- Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. розпочалася після оволодіння Б. Хмельницьким і його прибічниками Микитинською Січчю.

Запитання та завдання

1. Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Додайте початок». **Правила гри.** Учитель/вчителька наводить закінчення речень, до яких необхідно додати відповідний із їхнім змістом початок. **Зразок речень:** **1)** ...стало соціально-економічною передумовою війни; **2)** ...стало національно-релігійною передумовою війни; **3)** ...вважається політичною передумовою війни; **4)** ...перетворилося на психологічну передумову війни; **5)** ...стало приводом до війни; **6)** ...вважається датою початку війни.
2. Назвіть причини й передумови Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. **3.** Що вам відомо про провідника національно-визвольних змагань 1648—1657 рр. і його соратників? **4.** Як розпочалася війна?
5. Покажіть на карті події, пов'язані з початком Національно-визвольної війни. **6. Робота в парах.** Розпочніть складання таблиці «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.».

Період	Основні події періоду		Підсумки періоду
	воєнні	суспільно-політичні	

7. Колективне обговорення. Б. Хмельницький вважав, що головною причиною війни стали утиски владою українського православного населення в релігійній сфері. Якою є ваша точка зору щодо ролі релігійного чинника в розвитку суспільства?

8. **Робота в малих групах.** Український історик І. Крип'якевич писав: «Хмельницький став керівником Визвольної війни завдяки тому, що здобув довір'я мас. Він ріс і жив серед козацтва, розумів його прагнення і інтереси. Народні маси зустріли Б. Хмельницького з цілковитим довір'ям, розуміючи, що він є справжнім захисником їх інтересів». Підготуйте повідомлення з презентаціями про життєвий шлях Б. Хмельницького напередодні війни та на її початку.

§ 15. Розгортання національно-визвольної боротьби в 1648—1649 рр.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про перебіг битв на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями та визвольного походу українського війська до Галичини; як відбулася Збарзько-Зборівська кампанія, про її результати та наслідки; якими були напрямки походів українського війська в 1648—1649 рр., територія Української козацької держави за Зборівським договором.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Які засоби боротьби використовували козаки під час козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст.? 2. Яка подія спричинила Національно-визвольну війну українського народу середини XVII ст.?

1. Битви на Жовтих Водах та під Корсунем. Військо Речі Посполитої, зібране для боротьби з повстанцями та очолюване коронним гетьманом М. Потоцьким і польним гетьманом Мартином Калиновським, розташувалося в таборі між Корсунем та Чигирином. Коронний гетьман планував здійснити каральний похід на Запорозжя силами двох угруповань. Перше, очолюване його сином Стефаном, мало просуватися суходолом, а друге, що складалося переважно з реєстрових козаків на чолі з осавулами І. Барабашем та І. Караїмовичем, — на човнах по Дніпру.

Завдяки чудово організованій розвідці Б. Хмельницький вчасно довідався про цей план і вирушив із Січі напередими С. Потоцькому. Загони татарської кінноти, очолювані перекопським беєм Тугаєм, першими вступили в бій із поляками у верхів'ї річки Жовті Води, лівої притоки Інгульця. Невдовзі з основними силами підійшов гетьман і розпочав облогу польського табору.

Через облогу С. Потоцький не мав можливості повідомити батька про напад. У той самий час у флотилії реєстровців, що підходила до Січі, прихильники гетьмана підняли повстання. Вони вбили І. Барабаша та І. Караїмовича і приєдналися до Б. Хмельницького. На бік гетьмана перейшли також реєстровці з табору С. Потоцького.

Опинившись у критичному становищі, польська армія спробувала прорвати оточення. Однак козацько-татарські війська 16(6) травня 1648 р. розгромили її вщент. Важко пораненого С. Потоцького взяли в полон татари, і дорогою до Криму він помер.

Здобувши перемогу на Жовтих Водах, Б. Хмельницький вирішив негайно рухатися під Корсунь (сучасне місто Корсунь-Шевченківський), щоб завдати удару основним силам коронного та польного гетьманів. Дізнавшись про наближення Б. Хмельницького, вони вирішили під прикриттям табору рухатися з-під Корсуня до Богуслава. На їхньому шляху в урочищі Горохова Діброва козаки, очолювані М. Кривоносом, улаштували засідку.

■ Чи є правильним судження, що результати битв на Жовтих Водах і під Корсунем мали велике значення для розгортання національно-визвольної боротьби? Чому?

Зустріч Тугай-бея і Б. Хмельницького під Корсунем. Художник Ю. Коссак. 1885 р.

? Яку інформацію про зустріч Тугай-бея та Б. Хмельницького можна отримати за ілюстрацією?

Максим Кривонос.
Гравюра на дереві XVII ст.

Із листа брацлавського воєводи Адама Киселя до архієпископа Матвія Лубенського (правителя Речі Посполитої на час міжцарів'я після смерті Владислава IV) про ситуацію в Україні після Корсунської битви

Військо наше розгромлене й розбите щент... Раби тепер панують над нами; зрадник засновує нове князівство... Безумна чернь радіє з того, що Хмельницький оберігає її, піддаючи вогню й мечу один лише шляхетський стан, відчиняє міста, замки і, уводячи його туди, як тріумфуючого переможця, вступає в його підданство. Київ оголосив він своєю столицею... Орда стоїть проти нас; татарський кіш і табір цього нечестивого Тамерлана ще стоять під Білою Церквою. Одначе дійшли до нас вісті й чутки, що він бажає ще далі збільшити наші біди і свої успіхи. Уже й так воєводства Київське, Брацлавське, Чернігівське вважає своїми, погрожує Волині й Поділля, а також і Руським землям.

? **Робота в парах.** Обговоріть і дайте відповіді на запитання: **1.** Настрої якої верстви населення відображає автор документа? Якими вони є? Поясніть свою думку. **2.** Наведіть факти з документа, що свідчать про ставлення українського населення до Б. Хмельницького. **3.** Якими, за повідомленням автора документа, були подальші плани Б. Хмельницького?

На світанку 26(16) травня 1648 р. польський табір, оточений возами у вісім рядів, рухався богуславським шляхом і натрапив на завали з дерев та викопані рови. Козацько-татарське військо атакувало табір і прорвало його оборону в трьох місцях. Кількагодинна жорстока січа завершилася поразкою поляків.

2. Наростання визвольної боротьби. Битва під Пилявцями. Перемоги, здобуті Б. Хмельницьким у перших битвах на Жовтих Водах і під Корсунем, мали важливе значення для подальшого розгортання визвольної боротьби. Військо повстанців швидко зростало. Утворювалися сотні нових загонів, які розгорнули боротьбу проти польського панування, засилля католицизму і соціальних утисків. Протиборство сторін відзначалося взаємною жорстокістю, жертвами якої в 1648 р. стали десятки тисяч осіб. Повстанці оголошували наміри «дійти до Вісли». Протягом літа 1648 р. від польсько-шляхетського панування звільнили все Лівобережжя. Війна поширилася на Правобережжя. Черкаський полковник М. Кривоніс за короткий час організував на Поділлі та півдні Волині 20-тисячну повстанську армію із селян і містян, яка визволила від польської влади десятки міст. Проте Б. Хмельницький мав намір судити М. Кривоноса за надмірну жорстокість його вояків щодо членів єврейських і польських громад. Не менш нетерпимо поводитися щодо українського населення коронне військо.

У цей самий час Україну охопила стихія селянської війни. Сповнені ненависті до своїх гнобителів, селяни нищили панів та їхні сім'ї, убивали орендарів.

Після безплідних мирних переговорів у вересні 1648 р. воєнні дії відновилися. На Волині під Чолганським Каменем зосередилася 80—90-тисячна польська армія, у якій було 40 тис. воїнів, а всі інші — обозні та слуги. Командували цим військом три воєначальники: Владислав-Домінік Заславський, Миколай Остророг та Александр Конецпольський.

Б. Хмельницький рушив їм назустріч із військом, кількість якого сягала 100—110 тис. осіб, серед яких 50—60 тис. становили досвідчені вояки, а решта — «селяни від плуга». Битва відбулася під містечком Пилявці поблизу Старокостянтинова 21—23(11—13) вересня 1648 р. і завершилася перемогою об'єднаного українсько-татарського війська (5—6 тис. буджацьких татар, що прибули на допомогу козакам).

Б. Хмельницький вирішив рухатися на захід у Галичину, сподіваючись примусити владу визнати Україну рівноправним із Литвою та Польщею суб'єктом Речі Посполитої.

3. Визвольний похід українського війська в Галичину. Звільнивши від польської влади Старокостянтинів, Б. Хмельницький скликав Старшинську раду, яка ухвалила рішення

рухатися до Львова. Облогу міста Б. Хмельницький розпочав наприкінці вересня, а вже на початку жовтня полк М. Кривоноса захопив Високий Замок. Під час переговорів, які розпочали з гетьманом містяни, Б. Хмельницький погодився зняти облогу за відносно невеликий викуп.

Після цього Б. Хмельницький рушив до Замостя — важливого міста на шляху до польської столиці Варшави. Підійшовши до його стін, він запропонував жителям здати Замостя за викуп, але отримав відмову й наказав його штурмувати. Проте три спроби штурму міста були невдалими.

У цей час у Варшаві замість померлого короля Владислава IV на престол обрали його брата Яна Казимира. Невдовзі від нього до Б. Хмельницького прибув посланець із пропозицією укласти перемир'я, що передбачало відведення війська до козацького легіону. За традицією на період виборів нового короля внутрішні збройні конфлікти припинялися. До того ж Б. Хмельницький очікував, що новий король буде більш прихильним до вимог населення України. Спочатку Старшинська рада, а потім Загальна військова рада ухвалили рішення припинити воєнну кампанію та відступити «на Україну». Відповідно до цього в листопаді 1648 р. військо гетьмана залишило околиці Замостя та рушило у зворотному напрямку.

4. Програма побудови Української козацької держави. У грудні 1648 р. жителі Києва урочисто вітали Б. Хмельницького та його військо як переможців і своїх захисників. Українське православне духовенство благословляло гетьмана на продовження боротьби за права українського народу. Одночасно з керівництвом визвольної боротьбою формувалося уявлення Б. Хмельницького про те, якою має бути майбутня Україна. У 1649 р. на переговорах із польськими комісарами в Переяславі та московським посольством Г. Унковського в Чигирині Б. Хмельницький оприлюднив програму побудови незалежної Української козацької держави. Гетьман вважав, що Українська держава має стати незалежною від Речі Посполитої.

Майбутня незалежна Українська козацька держава, на думку Б. Хмельницького, мала утворитися в етнічних межах розселення українського народу. Основою устрою Української козацької держави мали стати порядки Війська Запорозького, поширені на все її населення. Б. Хмельницький був переконаний, що Українська козацька держава є правонаступницею Русі-України. За словами московського посла Г. Унковського, гетьман вважав, що польська влада має визнати Українську державу «по тих кордонах, як володіли благочестиві великі князі, а ми в підданстві та в неволі бути в них не хочемо».

Правити Українською козацькою державою, на думку Б. Хмельницького, мав монарх. «Правда то є, — казав геть-

Битва під Пилявцями. Художник М. Добрянський. 2008 р.

? Яку інформацію про битву під Пилявцями можна отримати за ілюстрацією?

Посланник короля Речі Посполитої Яна II Казимира зустрічається з Б. Хмельницьким біля Замостя. 1649 р. Невідомий художник

Титульний аркуш реєстру Війська Запорозького 1649 р., до якого було вписано 40 тис. козаків. На першій сторінці містилися герб гетьмана Б. Хмельницького і повний титул короля Речі Посполитої — Яна II Казимира

ман, — що я лихий і малий чоловік, але мені то Бог дав, що я є єдиновладцем і самодержцем руським».

- Висловіть обґрунтоване судження: результати Збарасько-Зборівської кампанії для повстанців були успішними чи ні?

Діорама «Зборівська битва».
Художник С. Нечай

Усім учасникам війни оголошувалася амністія. Шляхта, мастки якої були розташовані на підвладній гетьману території, могла повернутися до них, а її піддані мали виконувати всі ті повинності, що й раніше. Київському православному митрополиту та двом єпископам були обіцяні місця в сенаті. Питання про ліквідацію церковної унії та повернення православній церкві її майна мало вирішитися на найближчому сеймі. У володіння гетьмана перейшов Чигирин, що ставав його резиденцією. На території, контрольованій козацтвом, заборонялося перебування єврейського населення. Єзуїтів позбавили права утримувати тут їхні навчальні заклади.

5. Збарасько-Зборівська кампанія. У лютому 1649 р. на переговорах між польськими комісарами та Б. Хмельницьким сторони домовилися про перемир'я. Однак уряд Речі Посполитої розробив новий план — завдати козацькій Україні удару об'єднаними силами польської та литовської армій. У травні **1649 р.** поляки, порушивши перемир'я, переправилися через річку Горинь, вторглися до південно-східної частини Волині та дійшли до Старокостянтинова. Довідавшись про це, Б. Хмельницький рушив свої полки на Волинь. Раптова поява війська гетьмана змусила польську армію відступити під захист стін Збараського замку.

Тим часом із боку Білорусії на українські землі розпочали наступ війська литовського гетьмана Януша Радзивілла. Наказний гетьман М.-С. Кричевський за розпорядженням Б. Хмельницького спробував зупинити литовське військо біля міста Лоева, але зазнав поразки. Отримавши важке поранення, М.-С. Кричевський помер, а козаки відступили. Однак завдання Б. Хмельницького вони виконали. Унаслідок значних втрат Я. Радзивілл відмовився від вторгнення в Україну.

Під місто Збараж до Б. Хмельницького прибула 30—40-тисячна татарська орда під проводом хана Іслам Герая III. На початку липня, маючи у своєму розпорядженні 80—90 тис. вояків, гетьман розпочав наступ. Кількість польського війська становила 15 тис. осіб, а зі слугами досягала 28 тис. осіб. Облога Збаража й запеклі бої під його стінами тривали майже півтора місяця.

Від розвідки Б. Хмельницький та Іслам Герай III дізналися, що на допомогу обложеним рухається 35-тисячне військо короля Яна Казимира. Було вирішено не дати полякам об'єднатися й розбити королівське військо під Зборовом. Туди рушили майже 40 тис. козаків і 20 тис. татар, очолюваних гетьманом і ханом.

Битва під Зборовом відбулася 15(5) серпня 1649 р. Становище польської армії було критичним, і військо гетьмана могло здобути перемогу, проте хан Іслам Герай III не був зацікавлений у цьому. Він наполіг на припиненні Б. Хмельницьким битви, уклав із королем вигідну для себе угоду й примусив гетьмана погодитися на запропоновані польським королем умови. За Зборівським договором останній визнавав самоврядність Війська Запорозького в межах Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств. Фактично Козацька держава визнавалася як автономне утворення у складі Речі Посполитої. Із цієї території виводилися польські війська. Кількість козацького реєстру обмежувалася 40 тис. осіб, а не включені до нього козаки поверталися під владу панів. Підтверджувалися давні права і привілеї Вій-

ська Запорозького. На землях, що переходили під владу гетьмана, польський уряд зобов'язувався призначати на адміністративні посади лише православних шляхтичів.

Кримському хану король Речі Посполитої укладеною з ним угодою зобов'язувався сплатити викуп у 200 тис. талерів і виплачувати щорічні упоминки (різновид данини). Окремо, за 200 тис. талерів, знімалася облога Збаража, і татарам дозволялося брати ясир на українських землях під час повернення додому.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Перемоги, здобуті Б. Хмельницьким під час воєнної кампанії 1648 р., засвідчили полководницький талант гетьмана.
- Проголошена Б. Хмельницьким програма побудови Української козацької держави була шляхом до створення незалежної держави в межах розселення українців.
- Підсумком Збаразько-Зборівської кампанії 1649 р. стало визнання польською стороною досить обмеженого автономного статусу козацької України. Це не відповідало висунутій Б. Хмельницьким програмі побудови Української козацької держави й було лише вимушеним компромісом, укладеним під тиском обставин.

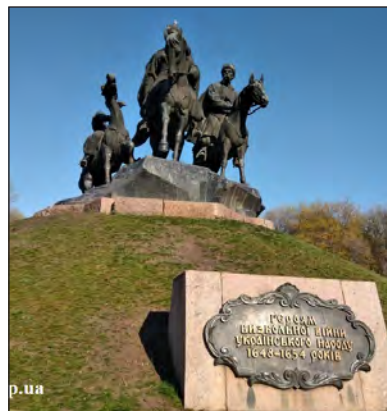
Запитання та завдання

- ♦ **1.** Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Ланцюжок». **Правила гри.** Учитель/вчителька роздає учням та ученицям картки, де вказані події, що відбулися в певний історичний період (тут: у 1648—1649 рр.). Вони мають скласти їх у хронологічній послідовності. Перемагає той учень/учениця, що правильно виконає завдання швидше за всіх.
- ▲ **2.** Як військово мистецтво козаків допомогло їм здобути перемоги в битвах на Жовтих Водах, під Корсунем та Пилявцями? **3.** Укажіть результати визвольного походу козацького війська до Галичини. **4.** Назвіть основні положення висунутої Б. Хмельницьким програми побудови Української козацької держави. **5.** Якими були основні події Збаразько-Зборівської кампанії? **6.** У чому були здобутки та втрати повстанців унаслідок укладення Зборівського договору?
- ★ **7. Колективне обговорення.** Чим період 1648—1649 рр. у Національно-визвольній війні відрізнявся від козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст.? **8.** Покажіть на карті події, пов'язані з розгортанням національно-визвольної боротьби в 1648—1649 рр. **9. Робота в парах.** Продовжте складання таблиці «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.» (с. 76).
- ★ **10. Робота в парах.** Розв'яжіть історичну задачу: український історик В. Липинський вважав, що наказний гетьман М. Кричевський своєю жертовністю врятував повстанське військо від катастрофи опинитися між двох вогнів. Поясніть, як ви розумієте таку думку.

Працюємо з хронологією

- 1648 р.** — битва на Жовтих Водах, під Корсунем та Пилявцями.
- 1649 р.** — Збаразько-Зборівська кампанія.
- 1649 р.** — укладення Зборівського договору.

У козацькій Україні умови Зборівського договору викликали невдоволення й нову хвилю виступів населення, що спонукало гетьмана докласти зусиль, щоб не допустити загострення ситуації. Уряд Речі Посполитої також був незадоволений умовами договору. Обидві сторони готувалися до продовження війни.

Пам'ятник «Героям Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.» у Жовтих Водах (Дніпропетровська обл). Скульптори А. Білостоцький і О. Супрун, архітектор В. Гнездилов. 1992 р.

§ 16. Українська козацька держава — Військо Запорозьке

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про політичний та адміністративно-територіальний устрій Гетьманщини; якою була територія Гетьманщини за Зборівським договором; про військо, фінанси та судочинство Української козацької держави; якими були основні зміни, що відбулися в соціально-економічному житті українського народу внаслідок утворення Гетьманщини; що таке «Гетьманщина», «генеральна старшина», «Генеральна військова рада», «Старшинська рада», «полк», «сотня», «універсал».

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Як і коли виникла територіально-полкова система реєстрового козацтва? 2. Назвіть полки реєстрового козацтва за Куруківською угодою. 3. Якими були особливості політичного й військового устрою Війська Запорозького?

- Чи можна стверджувати, що політичний устрій Української козацької держави — Війська Запорозького — був демократичним? Поясніть свою точку зору.

Гетьманщина — напівофіційна назва, що використовувалася від середини XVII ст. до 1764 р. щодо значної території України, на яку поширювалися повноваження гетьманського уряду.

Генеральна військова рада — вищий представницький політичний орган у період Гетьманщини.

Генеральна старшина — назва членів уряду Української козацької держави.

Універсал — адміністративно-політичний акт, що має характер маніфесту. Часом «універсалами» називали свої звернення ватажки народних повстань.

Гетьманські універсали — маніфести або законодавчі акти в Речі Посполитій та Україні XVI—XVIII ст. Найбільш виразної форми набули з часу проголошення гетьманом Б. Хмельницького.

1. Політичний устрій. На звільненій у роки Національно-визвольної війни території України сформувалася Українська козацька держава. Її офіційна назва в цей час була Військо Запорозьке. Унаслідок того, що землі, на яких вона була розташована, підпорядковувалися гетьманській владі, її називали також **Гетьманщиною**. Сучасні дослідники називають її Українською гетьманською (козацькою) державою.

В основу політичного устрою Української козацької держави поклали систему органів влади довоєнного Війська Запорозького та традиції козацької демократії Запорозької Січі.

За козацькою (січовою) традицією найвищим органом влади в Гетьманщині була **Генеральна військова рада**. У ній брало участь усе козацтво, а іноді й представники інших суспільних верств.

Гетьману належала вища військова, адміністративна й судова влада, що поширювалася на всі стани. Він був головою держави й обирався на свою посаду Генеральною військовою радою безстроково. Гетьман очолював уряд, скликав Генеральну військову та Старшинську ради, утілював у життя прийняті ними рішення. За його підписом «рукою власною» виходили **універсали**, накази й розпорядження. Гетьман розглядав скарги на рішення полкових і сотенних судів, видав фінансами, за рішенням ради розпочинав війну й укладав мир, командував армією, підтримував дипломатичні відносини з іншими державами.

Поступово зростав вплив Старшинської ради, що складалася з **генеральної старшини** й полковників. Вона розв'язувала військові, адміністративні, господарські, правові й зовнішньополітичні питання, її рішення були обов'язковими для гетьмана.

Рада при гетьмані була дорадчим органом, що складався з його довірених осіб. Вона обговорювала з гетьманом

можливі шляхи розв'язання найважливіших питань державного життя та готувала проекти рішень для Старшинської ради.

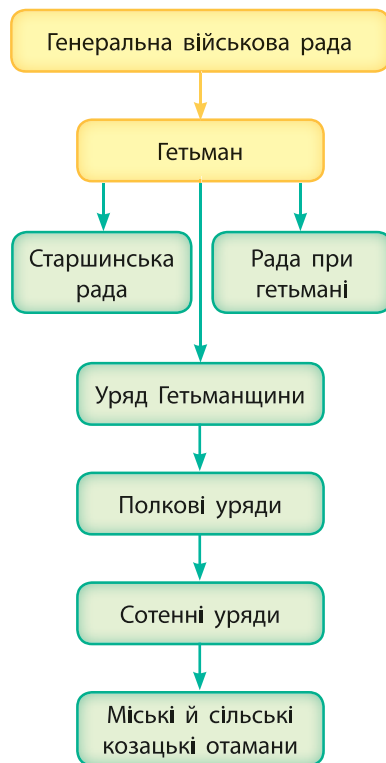
Центральним органом виконавчої влади став уряд Гетьманщини. Він вирішував усі поточні справи внутрішнього управління та закордонних відносин Війська Запорозького. Уряд складався з генеральної старшини, яку спочатку обирали, а з часом почав призначати гетьман. До генеральної старшини входили: писар (очолював Генеральну військову канцелярію, займався закордонною політикою та вів усі справи Генерального уряду), суддя (один або двоє; здійснював керівництво вищим судом при Генеральному уряді), обозний (забезпечував матеріальне постачання армії та артилерії), підскарбій (завідував державним скарбом і фінансами; до запровадження цієї посади в 1654 р. ці функції виконував гетьман). До генеральної старшини належали також два осавули (військові ад'ютанти гетьмана), хорунжий (охоронець військової корогви), бунчужний (охоронець гетьманського бунчука) і наказний гетьман (тимчасовий керівник збройних сил для проведення воєнних операцій).

У полках існували власні уряди, що склалися з полковників і полкової старшини (писар, суддя, обозний, осавул, хорунжий). Полковник був головним представником центральної влади на території полку. Полковника обирали на полковій раді, але часто його призначав уряд. Полк складався із сотень, у кожній із яких був сотенний уряд із сотника, писаря, отамана, осавула та хорунжого. У містах і містечках козацькі громади обирали «городових отаманів», а містянами керував війт, якого затверджував гетьман. У селах владу над селянами здійснював староста, а над козаками — сільський отаман.

2. Адміністративно-територіальний устрій. За умовами Зборівського договору Українська гетьманська (козацька) держава охоплювала територію колишніх Київського, Чернігівського і Брацлавського воеводств загальною площею понад 200 тис. км².

Держава поділялася на полки, що були одночасно адміністративно-територіальними одиницями й підрозділами козацького війська. У 1649 р. на Лівобережжі існувало сім полків (Полтавський, Ніжинський, Чернігівський, Миргородський, Прилуцький, Переяславський і Кропивненський), а на Правобережжі — дев'ять (Київський, Канівський, Білоцерківський, Уманський, Чигиринський, Черкаський, Кальницький, Корсунський і Брацлавський). Кількість полків не була сталою, а змінювалася відповідно до військово-політичної ситуації в Гетьманщині. У 1649 р. налічувалося 16, а в 1654 р. — 18 полків. У кожному полку залежно від території та кількості населення було 10—20 і більше сотень. У сотні могло бути від кількох десятків до 200—300 козаків.

ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕТЬМАНСЬКОЇ (КОЗАЦЬКОЇ) ДЕРЖАВИ — ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО середини XVII ст.

Полк — у Гетьманщині: адміністративний округ Української козацької держави.

Сотня — у Гетьманщині: адміністративна одиниця у складі полку.

Полковник реєстрових козаків.
Гравюра. 1841 р.

Хорунжий.
Художник
С. Василь-
ківський

Козак-реє-
стровець
армії
Б. Хмель-
ницького.
Реконструк-
ція Т. Тим-
чака

Територія Запорозької Січі з її володіннями становила окрему адміністративну одиницю, управління якою здійснювала Січова рада на чолі з кошовим отаманом. Функції столиці держави виконував Чигирин, що був резиденцією гетьмана.

Новий адміністративно-територіальний поділ, запроваджений в Українській козацькій державі, відрізнявся від старого поділу на воеводства й повіті тим, що полки й сотні були відносно невеликими військово-адміністративними одиницями. Унаслідок цього влада ставала ближчою до потреб людей, а керівництво на місцях здійснювалося простіше та ефективніше.

3. Українське військо. Після битви під Корсунем Б. Хмельницький розпочав створення українського козацького війська. Його ядром стали реєстрові та запорозькі козаки, до яких приєдналися повсталі «покозачені» селяни та містяни. Для подальшого формування й організації українських збройних сил Б. Хмельницький використовував територіальну полково-сотенну систему: певна територія виставляла декілька сотень вояків, які об'єднувалися в полк.

Основу армії становила оснащена вогнепальною зброєю піхота. Нестача власної кінноти (у якій мала перевагу польська армія), особливо на початку війни, компенсувалася за рахунок союзної татарської кінноти.

Військо Б. Хмельницького мало значну артилерію. Вона складалася з полкової артилерії та окремої артилерії головного командування (гетьмана). У ній використовувалися гармати, захоплені повстанцями у визволених містах та замках, а також власні, виготовлені в майстерні Ніжина.

Керівні посади в українському війську посіли представники реєстрової козацької старшини, української шляхти й уславлені козаки.

4. Фінанси та судочинство. Фінансова система Гетьманщини до 1654 р., як уже зазначалося, контролювалася особисто Б. Хмельницьким. На звільненій від польсько-шляхетського панування території ліквідовувалися всі старі державні податки та вводилися нові. Основними джерелами поповнення державної скарбниці стали податки, прикордонні торгові мита, доходи від промислів та із земельного фонду. Так, установлювалися податки з млинів, за виробництво та продаж горілки, збори з торгів і ярмарків тощо. Селяни, які жили на колишніх державних і приватних землях, відтепер сплачували «чинші на Хмельницького». Лише останні забезпечували надходження до державної скарбниці Гетьманщини 100 тис. злотих щорічно.

В Українській козацькій державі існувала власна система судочинства. Було ліквідовано станові (гродські, зем-

? Опишіть представників різних верств козацтва за наведеними ілюстраціями.

ські й підкоморські) суди і створено Генеральний військовий суд, полкові та сотенні суди. Козацьким судам підлягали не лише козаки, але й шляхтичі, містяни та селяни, особливо за тяжкі злочини (убивства, розбій тощо).

У містах із магдебурзьким правом, як і раніше, існували суди магістратів. Справи духовенства розглядалися в церковних судах.

5. Зміни в соціально-економічному житті. Складовою Національно-визвольної війни стала боротьба селян за право бути вільними господарями на власній землі. Після укладення Зборівського договору за селянами, які жили на колишніх державних землях («королівщинах»), на території Гетьманщини, закріпили особисту свободу та право володіти землею, фактично здобуті ними попередньою боротьбою. Їхні маєтки вважалися вільними військовими селами, підпорядкованими Військовому скарбу. За володіння землею вони сплачували державі фіксований податок.

Набагато складнішою була ситуація із селянами, які жили на приватних землях. За Зборівським договором шляхта отримала право повернутися до своїх маєтків, а селянство зобов'язало виконувати всі ті повинності, що й до початку війни. Селяни з обуренням сприйняли спроби шляхти відновити своє панування та відмовлялися виконувати це.

Б. Хмельницький за скаргами окремих шляхтичів видавав їм універсали, де вимагав від селян, щоб вони своєму панові «всіляку покору й підданство, як раніше, так і зараз віддавали... ніяких бунтів, свавільств не чинили». Однак, незважаючи на це, спрямовані Б. Хмельницьким проти повстанців каральні загоони не могли приборкати селянські протести. При цьому він розумів, що боротьба не завершена, і без участі в ній селянства марно розраховувати на перемогу.

Права і привілеї козацтва, скасовані владою за участь у повстаннях кінця XVI — 30-х рр. XVII ст., у ході війни було відновлено. Отримавши можливість для політичної діяльності, завдяки наявності власної адміністрації, судочинства, військової служби й землеволодіння козаки остаточно затвердилися як повноправний соціальний стан Української козацької держави.

Уряд Гетьманщини у своїй внутрішньополітичній діяльності всіляко підтримував інтереси козацтва. Особи, вписані до реєстру, разом зі своїми родинами звільнялися від будь-якої залежності, отримували право вільно жити в містах і селах, володіти землею, мати власне самоврядування й судочинство. Провідне місце серед козаків посідала старшина, яка поступово зосереджувала у своїх руках владу й багатства.

Генеральний військовий суд став найвищою судовою інстанцією в Гетьманщині. Він розглядав скарги на рішення судів нижчих інстанцій, а також виняткові справи, з якими зверталися безпосередньо до гетьмана.

- Чи можна стверджувати, що Національно-визвольна війна призвела до значних змін у соціально-економічному житті тогочасної України? Поясніть свою думку.

Б. Хмельницький із полками. Народна картина. XVIII ст.

Сермяга. Реконструкція одягу
С. Павлюка та С. Шаменкова

Козацькі гармати з ядрами.
Художник М. Самокиш. 1900 р.

Запорожець на посту. Художник
С. Васильківський 1890 р.

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Після завершення Національно-визвольної війни на звільненій повстанцями території сформувалася Українська гетьманська (козацька) держава — Військо Запорозьке. Історичні обставини її виникнення обумовили напіввійськовий характер тогочасної української державності.
- Важливою складовою та гарантом успішної розбудови Української держави стала її армія, створена на організаційних засадах Запорозької Січі.
- Наявність власних фінансів і судочинства свідчила про повноцінний характер державності Війська Запорозького.
- Після виникнення Гетьманщини значні зміни відбувалися в соціально-економічному житті її населення.

Запитання та завдання

1. Перевірте рівень набутих вами нових знань за допомогою навчальної гри «Історичне лото». **Правила гри.** Учитель/вчителька має мішечок або коробку з назвами понять і термінів, а гравці — картки з визначеннями понять і термінів. Учитель/вчителька дістає та називає поняття й терміни, а учні та учениці записують їх у передбаченому місці на картках, де, на їхню думку, наведено відповідне визначення. Гра буде більш динамічною, якщо кількість назв термінів і понять та карток із визначеннями буде різною. Який час відводиться на роздуми над пошуком правильного варіанта відповіді, доцільно визначити заздалегідь.
2. Назвіть особливості політичного устрою Української гетьманської (козацької) держави. 3. Як в адміністративно-територіальному устрої Гетьманщини втілювалися традиції козацького самоврядування? 4. Що було притаманно організації українського війська доби Б. Хмельницького? 5. Як функціонували системи фінансів і судочинства в Українській козацькій державі? 6. Укажіть нові явища в соціально-економічному житті українського суспільства, спричинені Національно-визвольною війною.
7. Визначте за картою центри полків Гетьманщини в 1649 р. Покажіть кордони Української козацької держави в цей період. 8. **Колективне обговорення.** Визначте риси, притаманні Гетьманщині як формі державності.
9. **Робота в малих групах.** Порівняйте Українську гетьманську (козацьку) державу — Військо Запорозьке з відомими вам тогочасними європейськими державами. За необхідності зверніться до додаткових джерел. 10. **Робота в парах.** Складіть уявний діалог, у якому український(-а) школяр(-ка) розповідає своєму(-ій) однолітку(-ці) з іншої країни, що змінила в житті українського суспільства Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. 11. Пригадайте зміст розглянутих вами з української літератури українських історичних пісень «Чи не той то хміль» та «Ой Морозе, Морозенку». Як у них відображено роль рицарів-оборонців у захисті рідної землі від іноземного поневолення?

§ 17. Воєнно-політичні події 1650—1653 рр.

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: про хід воєнних дій у 1650—1653 рр.; про умови Білоцерківського договору та Кам'янецької угоди; чому і як були здійснені молдавські походи козацьких військ; яким було внутрішнє та зовнішньополітичне становище Гетьманщини наприкінці 1653 р.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Які найважливіші битви першого періоду Національно-визвольної війни 1648—1649 рр.? 2. Якими були умови Зборівського мирного договору? 3. На яких засадах була створена і розбудовувалася Українська козацька держава?

1. Відновлення воєнних дій. Битва під Берестечком.

Із листопада 1650 р. польський уряд активно готувався до воєнних дій проти України. 8 лютого 1651 р. командувачі польських військ польний гетьман Мартин Калиновський і брацлавський воєвода Станіслав Лянцкоронський за наказом короля розгорнули наступ на Східному Поділлі. 10—12 лютого 40-тисячне військо М. Калиновського несподіваним нападом після жорстокої битви захопили містечко Красне на Східному Поділлі. У бою загинув один із найближчих сподвижників Б. Хмельницького, брацлавський полковник **Данило Нечай**.

1—10 березня розгорнулися бої за Вінницю. Незважаючи на значну кількісну перевагу поляків, козаки, очолювані полковником Іваном Богуном, протрималися до приходу підмоги. Уманський полк Йосипа Глуха завдав удару польським частинам, які в паніці відступили. Розвиваючи наступ, козацькі війська захопили Бар, Хмільник, Шаргород, Меджибіж та інші міста. Спроба поляків оволодіти Східним Поділлям завершилася провалом. Поляки втратили 8 тис. убитими і всю артилерію.

Вирішальна битва воєнної кампанії 1651 р. відбулася на Волині, неподалік міста Берестечко. Польське військо, очолюване королем Яном II Казимиром, налічувало 100—120 тис. осіб, а зі слугами — близько 220—240 тис. осіб. 15 червня 1651 р. з-під Тернополя до Берестечка рушило військо Б. Хмельницького, яке налічувало близько 100 тис. осіб. До нього приєдналося 30—40-тисячне татарське військо на чолі з ханом Іслам Гераєм.

Битва під Берестечком розпочалася 18 червня 1651 р. і тривала з перемінним успіхом. Сторони зазнавали значних втрат, особливо татари.

Переламним днем стало 20 червня. Поляки вийшли зі свого табору й розгорнули своє військо, готуючись до вирішального бою.

Однак Б. Хмельницький вирішив уникнути його. Це було зумовлено тим, що напередодні хан повідомив гетьмана, що наступного дня буде мусульманське свято, під час

■ Чи змінила характер війни Берестейська битва?

Зі щоденника польського жовніра Станіслава Освенціма про загибель Д. Нечая

Нечай, полковник брацлавський, один із найголовніших серед повстанців бунтівник, якому самі козаки надавали перше місце після Хмельницького, скочив на коня і робив сам те, що належало робити доброму юнакові, і козаків спонукав пірначем до оборони. Але, не маючи можливості організувати належний опір, мужньо обороняючись, поліг.

Погруддя Данила Нечая. Скульптор В. Чепелюк. 1995 р. Музей Б. Хмельницького. Чигирин

Надмогильний хрест із поля Берестецької битви. 1651 р. Національний музей історії України. Київ

З «Історії війни козаків проти Польщі» секретаря французького посольства у Варшаві П. Шевальє (1663 р.)

...Дві тисячі козаків відступили на малий пагорб, замкнулися у своєму таборі і вирішили боротися, і як люди, що не мали більше надій на порятунок, хотіли дорого продати своє життя. Деякі з козаків, побачивши, що вони не втримаються перед величезною кількістю поляків, кинулися в річку, а інші на болото; в одному місці серед болота скупчилися триста козаків і хоробро оборонялися проти великого числа атакуючих...; щоб довести своє зневажливе ставлення до життя, яке їм обіцяли дарувати [поляки], та до всього, що є найціннішим, крім життя, вони витягали зі своїх кишень та чересів усі свої гроші і кидали їх у воду. Нарешті, повністю оточені, вони майже всі загинули один за одним, [але] довелося із кожним з них вести бій...

? Як цей уривок свідчить про настрої українського козацтва під час битви?

якого татари не можуть воювати, а також попередив про пригніченість його воїнів попередніми втратами.

Під час битви поляки відчували негаразд у козацько-татарському війську й перейшли у вирішальний наступ на позиції татар. Серед татар зчинилася паніка, і вони почали тікати. Іслам Герай не зміг їх зупинити та приєднався до свого війська.

Усвідомлюючи, що битва програна, Б. Хмельницький відвів козаків до укріпленого табору, влаштованого в долині річки Пляшівка. Залишивши наказним гетьманом Ф. Джеджалія, він рушив за ханом. Наздогнавши Іслам Герая, Б. Хмельницький був змушений визнати, що повернути на поле битви виснажене втечею і зневірене татарське військо неможливо.

Щоб уникнути остаточної поразки, Б. Хмельницький зібрав нову армію біля Білої Церкви для нової вирішальної битви.

У той час укріплений козацький табір під Берестечком перебував в облозі поляків і вдало відбивався від штурмів поляків. Вивести війська з оточення було доручено І. Богуну. За його наказом через болото та Пляшівку збудували переправу, якою й було виведено основні сили української армії та всю полкову артилерію. Проте значна частина селянських загонів була розгромлена поляками.

2. Укладення Білоцерківського договору. На кінець серпня 1651 р. Б. Хмельницькому вдалося зібрати 60-тисячну армію, до якої приєдналося 40-тисячне татарське військо. Українсько-татарська армія розмістилася на добре укріплених позиціях під містом Біла Церква. Сюди з-під Берестечка прибуло 35-тисячне польське військо, очолюване М. Потоцьким. До нього приєдналися війська Я. Радзівілла (20 тис. осіб) і М. Калиновського (15 тис. осіб).

Бої 13—15 вересня були невдалими для поляків і змусили Потоцького відмовитися від намагань провести битву й отаборитися. Через нестачу продовольства в польському таборі розпочалися голод і хвороби. Стали поширюватися чутки, що з Криму на допомогу Хмельницькому днями прибуде Іслам Герай із великим військом. Зважаючи на це, поляки погодилися на пропозицію Б. Хмельницького розпочати переговори, однак висунули умови, які перекреслювали більшість здобутків Національно-визвольної війни. Це викликало бунт «черні» в козацькому війську, який підтримала частина татар. Жорстоко придушивши його, гетьман погодився підписати договір на досить важких для Гетьманщини умовах. Імовірно, він розумів слабкість свого війська, краща частина якого загинула під Берестечком, і величезні втрати татар.

За Білоцерківським договором територія Гетьманщини обмежувалася Київським воеводством, а козацький реєстр

скорочувався до 20 тис. осіб. Козаки мали право селитися тільки на державних землях Київського воєводства, а ті, хто залишився поза реєстром, знову поверталися до своїх панів. Магнати і шляхта знову отримували свої маєтки, а до Брацлавського й Чернігівського воєводств поверталася польська адміністрація. Гетьман повинен був підпорядковуватися королю й коронному гетьману, був позбавлений права дипломатичних відносин з іншими державами й мусив розірвати союз із Кримським ханством. Пани не мали права притягати своїх підданих до суду за участь у війні. Права і привілеї православної церкви зберігалися.

Польським військам заборонялося розміщуватися на території Київського воєводства. Гетьман мав призначати генеральну старшину й полковників за згодою короля. Б. Хмельницький зберігав посаду гетьмана, але після його смерті право призначати та звільняти гетьмана переходило до короля.

Польська сторона вважала, що Білоцерківським договором вона остаточно приборкала Україну. Однак під час затвердження його умов сеймом Речі Посполитої виникла нездоланна перешкода: один із литовських шляхтичів своїм вето наклав заборону на прийняття рішення. Оскільки це було рівнозначно розірванню договору, Б. Хмельницький став вважати його недійсним.

Основним здобутком Білоцерківського договору було збереження Козацької держави.

3. Молдавські походи козацького війська. Битва під Батогом (1652 р.). У роки Національно-визвольної війни Б. Хмельницький та його син Тиміш у 1650, 1652 і 1653 рр. здійснили чотири походи до Молдавського князівства. Метою походів було ударемнити наміри поляків використати територію Молдавії як плацдарм для наступу на українські землі та домогтися якомога більшої політичної ізоляції Речі Посполитої. При цьому Б. Хмельницький намагався схилити Молдавське князівство до укладення династичного союзу, який би легалізував владу козацького гетьмана.

У серпні-вересні 1650 р. відбувся перший молдавський похід, очолюваний Б. Хмельницьким і татарським калгасултаном Крим Гераєм. Українсько-татарське військо (60 тис. козаків і 30 тис. татар) оволоділо столицею Молдови — містом Ясси. Молдавський господар Василь Лупу уклав договір, за яким вступав у союз із Б. Хмельницьким і відмовлявся допомагати Речі Посполитій. Гарантією цього союзу мав стати шлюб його доньки Розанди й сина гетьмана Тимоша.

Однак після поразки українського війська в битві під Берестечком В. Лупу розірвав угоду. У липні-серпні 1652 р. Богдан і Тиміш Хмельницькі на чолі 35-тисячного козацько-татарського війська вирушили до Ясс, щоб примусити

- Чи міг Білоцерківський договір забезпечити тривалий мир?

Меморіал на місці битви під Батогом

Із листа Б. Хмельницького до польного гетьмана М. Калиновського

...Не хочу таїти від вашої милості, що зухвалий мій син Тиміш зібрав кілька тисяч війська для того, щоб змусити до шлюбу дочку молдавського господаря. Застерігаю вас, ваша милість, аби ви відступили з військом допольського кордону і звільнили волоське порубіжжя, яке займає; син мій за характером запальний і на вашій особі може зробити першу пробу свого воєнного щастя.

- ?** 1. Про що повідомляв польного гетьмана Б. Хмельницький? 2. Чому, на вашу думку, М. Калиновський вважав зміст листа образою його гідності?

- Яка була головна мета молдавських походів?

Тиміш Хмельницький. Невідомий художник. XVII ст.

Розанда Лупу. Художник Н. Атамась

Доля Розанди Лупу склалася нещасливо. Бажаючи спокою своїй батьківщині, вона казала, що Тиміш — чоловік, призначений долею. Спільне подружнє життя Тимоша та Розанди було нетривалим. Ходили чутки, що Тиміш іноді бив свою дружину. Тіло загиблого чоловіка вона зустрічала, тримаючи на руках новонароджених синів-близнюків. Після років поневірянь вона повернулася до Молдавії. Саме там вона провела останні 20 років свого життя. Загинула, потрапивши до поляків, які покарали її на смерть як невістку ненависного їм українського гетьмана. Як склалася доля її дітей, невідомо.

молдавського господаря виконувати умови договору. Оскільки це не відповідало інтересам Речі Посполитої, польний гетьман М. Калиновський вирішив перешкодити цьому походу. Біля гори Батіг поблизу Ладижина на шляху українського війська він розташував укріплений табір із військами (20 тис. жовнірів і 15 тис. слуг). Б. Хмельницький порадив М. Калиновському не перешкоджати походу. Проте останній відмовився.

Вранці 22 травня 1652 р., прибувши під Батіг та оцінивши ситуацію, Б. Хмельницький з'ясував, що розміри польського табору значно перевищують кількість війська.

Він наказав атакувати табір з усіх боків, оскільки у противника не було можливості захищати весь табір одночасно. Атаки козаків і татар на табір тривали впродовж 22—23 травня й завершилися повним розгромом польської армії. У битві загинуло близько 10 тис. польських вояків і сам М. Калиновський.

Українсько-молдавський союз було поновлено, відбулося вінчання Тимоша та Розанди Лупу.

У квітні 1653 р. В. Лупу внаслідок державного перевороту втратив престол і звернувся по допомогу до Б. Хмельницького. До Молдавії гетьман направив 8-тисячний загін козаків на чолі з Т. Хмельницьким. Після повернення влади В. Лупу умовив Тимоша на похід проти Валахії, який завершився поразкою та став приводом до створення антиукраїнської коаліції Речі Посполитої, Валахії і Трансільванії.

У липні 1653 р. В. Лупу знову втратив владу, і до антиукраїнської коаліції приєдналося Молдавське князівство. Останній молдавський похід відбувся в серпні-вересні 1653 р. За наказом гетьмана Тиміш повів 6-тисячний козацький загін на допомогу В. Лупу. Однак похід завершився поразкою. Козаки опинилися в облозі в Сучавській фортеці. Тиміш був важко поранений і через кілька днів помер. За умовами почесної капітуляції козаки припинили опір, залишили Сучаву й повернулися додому.

4. Облога Жванця. Внутрішньо- і зовнішньополітичне становище Гетьманщини наприкінці 1653 р.

Оговтавшись після поразки під Батогом, у лютому 1653 р. польське військо під командуванням Стефана Чарнецького вторглося на Брацлавщину, знищуючи міста й села. Однак під Уманню було розгромлене козаками під проводом полковника І. Богуна.

У травні 1653 р. Б. Хмельницький із 30 тис. козаків та 12—15 тис. татар вирушив з Умані в новий похід проти поляків. Однак гостра нестача продовольства, наростання невдоволення козаків грабунками татар, звістка про провал четвертого молдавського походу спричинили виступ козаків

проти гетьмана в червні 1653 р. Як наслідок, уперше за роки війни похід Б. Хмельницького був зірваний.

У той самий час польська армія, очолювана королем Яном Казимиром, просуваючись українськими землями, восени 1653 р. дісталася Жванецького замку, що розташувався поряд із Хотиним, і зупинилася там в укріпленому таборі. Її кількість разом зі слугами становила 60 тис. осіб.

У середині жовтня 1653 р. сюди прибули війська Б. Хмельницького та хана Іслам Герая. Розпочалася облога українсько-татарською армією польського табору. У підпорядкуванні гетьмана було близько 30—40 тис. козаків, приблизно такою ж була кількість татарської кінноти. На початок грудня в кільці облоги від голоду, холоду і хвороб загинуло близько 10 тис. осіб. Під тиском цих обставин поляки розпочали переговори про мир.

Посередником у переговорах між козаками й поляками знову виступив кримський хан. 5 грудня 1653 р. поблизу міста Кам'янця-Подільського хан Іслам Герай та король Ян Казимир уклали в усній формі кримсько-польський договір. Умови **Кам'янецької угоди** передбачали припинення воєнних дій та згоду поляків виплатити кримському хану викуп (так звані «поминки»). Щодо визначення в договорі правового статусу Гетьманщини однозначної інформації немає. Одні джерела стверджують, що відновлювалися умови Зборівського договору, інші — що козаки залишалися лише при своїх давніх (до початку війни) правах і привілеях.

Б. Хмельницький, який не брав участі в укладенні договору, дізнавшись про його зміст, скликав Старшинську раду, де заявив про необхідність повного розриву з Річчю Посполитою.

У 1653 р. вперше від початку боротьби Б. Хмельницький не зміг набрати заплановану кількість вояків до своєї армії та зіткнувся з виступами невдоволених козаків. У рядах козаків натхнення й піднесення перших років війни поступалося місцем зневірі й розчаруванню.

Помітно погіршилося також зовнішньополітичне становище Гетьманщини. Воно ускладнилося через помилки, допущені гетьманом в оцінці співвідношення сил у Південно-Східній Європі. Спроби Б. Хмельницького установити династичні зв'язки з Молдавським князівством урешті-решт призвели до появи антиукраїнської коаліції Речі Посполитої, Валахії, Трансільванії та Молдавії.

Уряд Речі Посполитої не вважав війну з Гетьманщиною завершеною й готувався до її продовження. Внутрішньополітичні проблеми робили очевидним той факт, що перемогти в ній Україна зможе лише за допомогою сильних союзників. При цьому турецький султан і московський цар висловлювали принципову згоду надати захист і покровительство Гетьманщині.

■ Чому перемога під Жванцем не стала вирішальною у війні?

Жванецький замок. Художник Н. Орда. Між 1871 та 1873 рр.

Наприкінці 1653 р. незважаючи на перемоги, становище Гетьманщини стало критичним. Цілі райони Правобережжя, де відбувалися воєнні дії, були спустошені. Десятки тисяч людей потрапили в полон до татар, загинули в боях, померли від голоду, епідемії холери й чуми. Протягом 1648—1653 рр. кількість населення України зменшилася на 30—40 %. Розгорталася масове переселення українців з охоплених війною територій на Лівобережжя, Слобожанщину, до Московії та Молдавії. Поглиблювався занепад сільського господарства, ремесел, промислів і торгівлі, що унеможливлювало подальше ведення війни.

Працюємо з хронологією

- 1651 р. — Берестейська битва. Білоцерківський мир.
- 1650, 1652, 1653 рр. — молдавські походи.
- 1653 р. — Жванецька облога. Кам'янецька угода.

Пам'ятник загиблим козакам та селянам-повстанцям у Національному історико-меморіальному заповіднику «Поле Берестецької битви». Скульптор А. Куц. 1991 р.

Фрагмент барельєфу на саркофагу Яна Казимира зі сценами битви під Берестечком в абатстві Сен-Жермен (Париж, Франція)

Чи погоджуєтесь ви з тим, що... Чому?

- Битва під Берестечком стала гірким, але повчальним уроком для Б. Хмельницького.
- Подальші успіхи гетьмана (зокрема, блискача перемога в битві під Батогом) продемонстрували велику волю й неабиякі організаторські здібності Б. Хмельницького.
- Завдяки молдавським походам Б. Хмельницький прагнув зміцнити становище своєї держави в тогочасній Європі, домогтися легалізації своєї влади.
- На кінець 1653 р. в Гетьманщині загострилися кризові явища, спричинені тривалою війною. Вони ставили під сумнів можливість подальшої успішної боротьби з Річчю Посполитою та примушували Б. Хмельницького шукати нових могутніх союзників.

Запитання та завдання

- ◆ **1.** Перевірте свої знання за допомогою навчальної гри «Історія з географією». **Правила гри.** Гравцю або командам гравців необхідно виписати історико-географічні назви, які зустрічаються в параграфі, згрупувавши їх за пунктами. **1)** Бойові дії 1651 р. Козацької держави з Річчю Посполитою. **2)** Молдавські походи козацького війська. **3)** Бойові дії 1652—1653 рр. Козацької держави з Річчю Посполитою. Відшукайте ці історико-географічні назви на відповідній історичній карті. Складіть розповідь про події відповідно до свого пункту.
- ▲ **2.** Що зумовило поразку козацьких військ під Берестечком? **3. Робота в парах.** Порівняйте умови Зборівського та Білоцерківського договорів. **4. Обговоріть у малих групах.** Охарактеризуйте причини й наслідки битви під Батогом. **5.** Як відбувалися воєнні дії в 1653 р.? Чому Кам'янецька угода стала лише черговим перемир'ям? **6.** Якими були причини здійснення й основні події молдавських походів? **7.** Чому внутрішньо-і зовнішньополітичне становище Гетьманщини наприкінці 1653 р. вважають кризовим? **8.** Колективне обговорення. Які держави пропонували надати захист Гетьманщині в її війні проти Речі Посполитої? Що спонукало їх до цього?
- ★ **9.** Простежте за картою атласу, якими були основні напрямки воєнних походів та де відбувалися битви в 1651—1653 рр. **10.** Продовжте складання таблиці «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.» (с. 76).
- ★ **11.** За допомогою додаткових джерел визначте, чому в битві під Берестечком серед селянських повстанських загонів були значні втрати. **12.** Влітку 1652 р. Б. Хмельницький запропонував королю Речі Посполитої визнати право Війська Запорозького на самостійне існування, застерігаючи, що інакше козаки будуть змушені «шукати собі іншого стороннього пана і чужої сили», які зможуть їх захистити. Чому, на вашу думку, гетьман звернувся з такою пропозицією до короля? Які можливості для обох сторін конфлікту вона відкривала?

§ 18. Українська гетьманська держава в системі міжнародних відносин

ОПРАЦЮВАВШИ ЦЕЙ ПАРАГРАФ, ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ: яким було місце Гетьманщини в міжнародних відносинах тогочасної Європи; про особливості зовнішньої політики Гетьманщини; про розвиток відносин між Українською державою й Московією в роки війни; про основні положення українсько-московського договору 1654 р.

ПРИГАДАЙТЕ: 1. Охарактеризуйте релігійну ситуацію в тогочасній Європі. 2. Які європейські країни належали до католицького та протестантського таборів? 3. Якими були особливості міжнародних відносин у Західній Європі на середину XVII ст.?

1. Місце Гетьманщини в міжнародних відносинах тогочасної Європи. Події, які з 1648 р. розгорталися на українських землях у складі Речі Посполитої, викликали велику зацікавленість правителів країн Західної і Центральної Європи. Проте в Європі, де в рік початку Національно-визвольної війни українського народу завершилася перша загальноєвропейська Тридцятилітня війна, визначальним залишався релігійний чинник. Саме тому ставлення до подій в Україні суттєво відрізнялося залежно від того, до якого табору — католицького або протестантського — належала держава.

Більшість держав католицького табору — Франція, Іспанське королівство, Австрійські Габсбурги, Папська держава, князівства Південної Німеччини — одразу зайняли негативну позицію щодо національно-визвольної боротьби українського народу й підтримала свого союзника — Річ Посполиту.

Папа Римський Інокентій X закликав католицькі держави надати допомогу Речі Посполитій у боротьбі з українськими козаками й застерігав польський уряд від найменших поступок їм. Він надіслав королю й сейму Речі Посполитої досить різкий протест проти укладення Зборівської угоди, і Ян Казимир не наважувався оголосити цей документ сейму. Папа заспокоївся лише тоді, коли польський уряд пояснив, що Зборівська угода є вимушеним кроком, і дотримуватися її Річ Посполита не збирається.

Австрійські Габсбурги, ослаблені Тридцятилітньою війною та протистоянням із протестантською Швецією, не мали можливості надати збройну допомогу Речі Посполитій, але дозволили їй набирати вояків-найманців у своїх володіннях.

Серед католицьких держав позитивним було ставлення до подій в Україні Венеціанської республіки, яка вбачала в українському козацтві вагому й корисну для себе антитурецьку силу. Після укладення Зборівської угоди венеціанці спробували створити антитурецький союз із козаками. Влітку 1650 р. із цією пропозицією до Б. Хмельницького прибуло венеціанське посольство на чолі з Альберто Вімі-

- Які міжнародні чинники були сприятливими для національно-визвольної боротьби українського народу, а які — ні?

Нунцій — представник Папи Римського при уряді якої-небудь держави.

Особливо активно висловлювали своє несхвалення подій в Україні представники папського Рима. Так, папський нунцій у 1648—1652 рр. Іоанн Торрес, повідомляючи Рим про події в Україні й характеризуючи дії польських військ, писав, що це «наші перемоги» або «наші невдачі», а справу, за яку вів боротьбу на цих землях король Речі Посполитої, вважав справою католицької церкви.

Дари в Чигирині. Художник Т. Шевченко. 1844 р.

? Яку інформацію про місце Гетьманщини в міжнародних відносинах можна отримати за ілюстрацією?

Зберігся лист, написаний представниками англійського уряду Б. Хмельницькому в роки Національно-визвольної війни. Деякі дослідники вважають, що його автором був О. Кромвель. У листі гетьман титулувався як «генералісімус війська і стародавньої грецької релігії і церкви, володар усіх запорозьких козаків, страх і знищувач польської шляхти, завойовник фортець, викорінювач римських священників, переслідувач язичників». Автор листа висував ідею створення «великої антиримської, антигабсбурзької, антиконтрреформаційної коаліції» європейських країн, до якої, крім Англії, мали увійти Швеція, Московська держава й Гетьманщина.

ною. Зважаючи на тогочасні події, виступ козаків проти турецького султана був приреченим на невдачу, і гетьман відмовився.

Серед держав протестантського табору — Швеції, Англії, Нідерландів та князівств Північної Німеччини — переважало позитивне ставлення до боротьби українців проти Речі Посполитої. Вони були зацікавлені в ослабленні останньої як однієї з найбільших католицьких країн. Швеція в результаті перемоги в Тридцятилітній війні набула значного впливу на європейську політику. Саме позиція Швеції перешкодила Австрійським Габсбургам надати збройну допомогу Речі Посполитій. Шведський уряд уважно стежив за подіями в Україні та стягував війська до польського кордону, розраховуючи вторгнутися в ослаблену війною країну. У 1655 р. Швеція розпочала війну з Річчю Посполитою, більшість армії якої брала участь у воєнних діях в Україні.

Скористатися послабленням Речі Посполитої зумів курфюрст бранденбурзький Фрідріх Вільгельм, який у цей час правив об'єднаною Бранденбурзько-Пруською державою. Пруссія була васалом короля Речі Посполитої. Він відмовився виконувати свої васальні обов'язки, виступати на боці короля у війнах і домогся звільнення Пруссії з-під польської залежності.

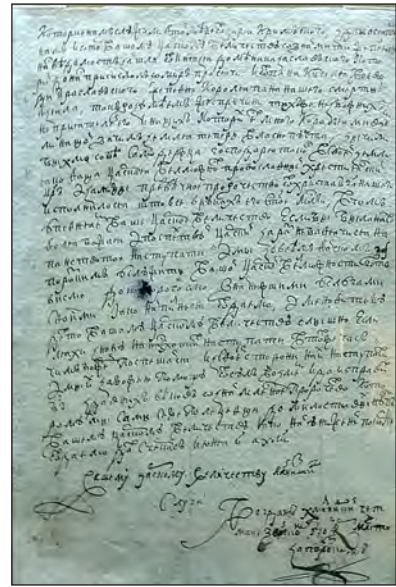
Найбільш приязне ставлення серед протестантських держав до подій в Україні виявляла Англія. Лідер Англійської революції Олівер Кромвель вбачав у визвольній війні «козацького генерала» Б. Хмельницького проти католицької Речі Посполитої важливу складову загальноєвропейської боротьби з «латинниками» й «папістами».

2. Зовнішня політика Гетьманщини. У роки Національно-визвольної війни Б. Хмельницький здійснював активну зовнішньополітичну діяльність — листувався з урядами інших країн, відправляв послів до інших держав, приймав іноземні посольства тощо. Головне завдання зовнішньої політики гетьмана полягало у створенні умов для успішного завершення війни з Річчю Посполитою та зміцненні становища Гетьманщини. При цьому Б. Хмельницькому необхідно було враховувати ситуацію навколо українських земель на середину XVII ст. Річ Посполита, Московська держава й Османська імперія не були зацікавлені у виникненні Гетьманщини, вважаючи, що це порушить рівновагу сил між ними, й одночасно самі претендували на українські землі.

У зовнішній політиці Гетьманщини головними були кілька напрямів.

- Отримання воєнної допомоги для ведення збройної боротьби з Річчю Посполитою. Із цією метою в роки війни гетьман уклав із Кримським ханством, Московською державою і Трансільванським князівством угоди про воєнну допомогу.

- Ослаблення Речі Посполитої та намагання завадити будь-яким її спробам створити антиукраїнські союзи. Так, під час зустрічі в Києві наприкінці 1648 р. з єрусалимським патріархом Паїсієм, що прямував до Москви, Б. Хмельницький докладав багато зусиль для розриву Поляновського миру (1634 р.) між Річчю Посполитою й Московською державою. Він просив Паїсія та свого спеціального посла, якого відправив із ним до Москви, зробити для цього все можливе. Гетьман також пропонував шведському уряду й курфюрсту бранденбурзькому укласти союз проти Польщі.
- Пошуки держави-протектора (захисника) Гетьманщини. У роки війни Б. Хмельницький вів переговори про можливість узяти Українську гетьманську державу під протекцію турецького султана або московського царя.
- Зміцнення становища Гетьманщини як нової незалежної держави. Для реалізації цієї мети Б. Хмельницький приймав послів, укладав угоди, підтримував дипломатичне листування з іншими країнами, інформуючи про події в Україні. Він домогся від турецького султана укладення угоди, за якою українським купцям дозволялося вільно плавати Чорним морем і на 100 років звільнитися від сплати мита. Сучасники повідомляли, що в гетьманській резиденції в Чигирині одночасно перебували послы: австрійський, два шведські, два трансільванські, турецький, татарський, три молдавські, три валахські, польського короля, польської королеви, литовський і московський. Домогтися визнання іншими державами Гетьманщини та своєї влади Б. Хмельницький хотів шляхом одруження сина Тимоша з донькою В. Лупу із законної молдавської правлячої династії. До того ж друга донька В. Лупу була одружена з литовським князем Радзивілом. Завдяки цьому шлюбу гетьман також розраховував принаймні забезпечити нейтралітет Литви в його подальшій боротьбі з Польщею.

Лист гетьмана Б. Хмельницького царю Олексію Михайловичу з повідомленням про перемоги над польськими військами. Черкаси, 1648 р.

3. Відносини між Українською державою та Московією. Розпочавши війну з Річчю Посполитою, Б. Хмельницький розумів необхідність підтримання добрих відносин із Московською державою. По-перше, участь московської армії як союзниці поляків у їх боротьбі з українцями для останніх мала б катастрофічні наслідки. По-друге, у тогочасному світі надзвичайно важливе значення мала належність до однієї релігії. Українці разом із москвитами належали до одного православного народу, тому очікували від братів по вірі допомоги у війні проти влади католицької Польщі. Унаслідок цього в українському суспільстві в роки Національно-визвольної війни поширювалися промосковські настрої.

У 1648—1653 рр. гетьман Б. Хмельницький постійно підтримував зв'язки з правлячими колами Московської держави. Відразу після битви під Корсунем гетьман звернувся з листом до московського царя Олексія Михайловича. Хмельницький повідомив про перші перемоги козаків і спробував заручитися його підтримкою у війні з поляками. Проте союзниками Б. Хмельницького були кримські татари — вороги Московської держави. Річ Посполиту й Московію поєднував Поляновський мирний договір (1634 р.), і московський уряд не хотів його порушувати.